

Krótką kariera polityczna ministra gabinetu saskiego Aleksandra Józefa hrabiego Sułkowskiego (1695–1762) i jej echa w mecenacie artystycznym*

Tomasz TORBUS

Institut Historii Sztuki, Uniwersytet Gdański
<https://orcid.org/0000-0001-5872-195X>

ABSTRAKT Tematem artykułu są fundacje architektoniczne hrabiego, później księcia Aleksandra Józefa Sułkowskiego (1695–1762), zarówno na dworze saskim, jak i późniejsze, zrealizowane po jego popadnięciu w niełaskę w 1738 r. Przez kolejne dwadzieścia pięć lat hrabia nie pełnił już żadnych ważnych funkcji publicznych, a swój czas dzielił między Bielsko, Wiedeń, Leszno i Rydzynę. Celem niniejszego tekstu jest prześledzenie wątków autoprezentacji Sułkowskiego obecnych w architekturze i jej programach dekoracyjnych. Jest to pierwsza całościowa próba analizy budowli powstałych z inicjatywy Sułkowskiego pod kątem ikonografii politycznej i w kontekście dramatycznych wydarzeń z jego życia.

SŁOWA-KLUCZE Aleksander Józef Sułkowski, Rydzyna, Karol Marcin Frantz, Saski Urząd Budowlany (Bauamt) w Warszawie, ikonografia polityczna, Włoszakowice, program ikonograficzny

ABSTRACT *The Short Political Career of Aleksander Józef, Count Sułkowski (1695–1762), a Minister in the Saxon Cabinet, and its Echoes in his Artistic Patronage.* The article focuses on architectural ventures founded by Count, later Prince, Aleksander Józef Sułkowski (1695–1762) both at the court of Saxony and later, after his spectacular fall into disfavour in 1738. During the next twenty-five years, Sułkowski did not hold any important public positions and divided his time between the estates at Bielsko, Vienna, Leszno and Rydzyna. The aim of this article is to trace various threads in Sułkowski's self-presentation evident in architecture and its decorative programmes. This is the first comprehensive attempt at an analysis of edifices raised on Sułkowski's initiative in terms of political iconography to be embedded in the context of the dramatic events of his life.

KEYWORDS Aleksander Józef Sułkowski, Rydzyna, Karol Marcin Frantz, Saxon Bureau of Construction (Bauamt) in Warsaw, political iconography, Włoszakowice, iconographic programme

W TRZECIEJ dekadzie XVIII w. na dworze saskim niezwykle wpływową obecność zaznaczyło trzech faworytów: hrabia, a później książę Aleksander Józef Sułkowski (Graf, potem Herzog Alexander Joseph von Sułkowski 1695–1762; il. 1), hrabia Heinrich von Brühl (1700–1763) oraz hrabia Johann Christian von Hennicke (1681–1752), zajmujący mniej prominentną pozycję. Holenderski pamflet złośliwie nazywał ich wówczas „dwoma paziami i lokajem” (zwey Pagen und ein Laquay)¹. Poniżej omówione zostaną późne fundacje architektoniczne jednego z owych „paziów” – Aleksandra Józefa Sułkowskiego², ze szczególnym uwzględnieniem tych, które powstały po spektakularnym załamaniu jego kariery i pozbawieniu go w trybie nagłym wszelkich urzędów na dworze saskim w 1738 r. Celem niniejszego tekstu jest nie tyle ukazanie charakterystycznego dla Saksonii XVIII w. systemu funkcjonowania kamaryli otaczającej władcę i mającej duży wpływ na decyzje polityczne, ile przedstawienie sposobów autoprezentacji Sułkowskiego widocznych w architekturze i jej programach dekoracyjnych. Jest to pierwsza całościowa próba analizy budowli powstałych z inicjatywy Sułkowskiego pod kątem ikonografii

politycznej i w kontekście dramatycznych wydarzeń z jego życia³.

Historyczny werdykt dotyczący hrabiego i całej rodziny Sułkowskich oscyluje między lekceważeniem w literaturze niemieckiej i potępieniem w literaturze polskiej. W piśmiennictwie niemieckim, jeśli w ogóle wspomina się o nim, Sułkowski wydaje się prowadzić symbiotyczną koegzystencję z Brühlem. Ten zapożyczony z biologii termin jest tu użyty nie bez powodu: rzeczywiście trudno sylwetkę Sułkowskiego oddzielić od hrabiego Brühla, faworyta *par excellence*, o którym Fryderyk II Pruski pisał, że „wyrósł tak szybko jak grzyb pleśniowy, rozprzestrzeniając się po całej Saksonii”⁴. Kariera Brühla zaczęła się w 1. połowie lat 30. XVIII w., ale tak naprawdę przyspieszyła od upadku Sułkowskiego, do czego nawiązuje tytuł jedynej i nader skromnej niemieckiej monografii tych wpływowych postaci, opublikowanej przez Albrechta Philippa w 1920 r. – *Sulkowski und Brühl und die Entstehung des Premierministeramtes in Kursachsen*⁵. Jeżeli Brühl, w znacznym stopniu ofiara pruskiej czarnej legendy, jest przemilczany w historiografii, a jego mecenat artystyczny jeszcze dekadę temu pozostawał dosyć słabo zbadany⁶, to poziom wiedzy

* Dziękuję badaczom, którzy pomogli mi w przygotowaniu tekstu: Jakubowi Sicie, Adamowi Perlakowskiemu, Grzegorzowi Madejowi, oraz mojej żonie Beacie Lejman za wnikliwą lekturę.
1. Cyt. za: Albrecht Philipp, *Sulkowski und Brühl und die Entstehung des Premierministeramtes in Kursachsen. Ein Zeitbild aus dem augusteischen Sachsen* (Dresden: W. und B.v. Baensch, 1920), s. 1.

2. Nosili oni następujące tytuły: Sułkowski – od 1733 r. hrabia Świętego Cesarstwa Rzymskiego (niem. Reichsgraf), od 1752 r. książę niższego (Fürst) a od 1754 – książę wyższego rzędu (Herzog); Brühl – od 1737 r. hrabia Świętego Cesarstwa Rzymskiego (Rzeszy); von Hennicke od 1741 r. nosił tytuł barona, a od 1745 r. – hrabiego Rzeszy. Do tej trójki faworytów z lat 1738–1741 można by jeszcze dodać ministra Josepha Antona Gabaleona Wackerbartha-Salmoura (1685–1761).

3. Tadeusz Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011), s. 59–61, 310–322. W tej najważniejszej pracy poruszającej kwestię mecenatu artystycznego polskiej arystokracji w epoce saskiej działania Sułkowskiego zostały wpisane w porównawczą perspektywę dokonań wielkich magnackich rodów Rzeczypospolitej XVIII w.

4. Philipp, *Sulkowski und Brühl und die Entstehung des Premierministeramtes in Kursachsen*, s. XII.

5. Tytuł ten przełożony na język polski brzmiałby: „Sułkowski i Brühl oraz powstanie urzędu premiera w Saksonii”.

6. Dwie duże konferencje i tomy posesyjne pozwoliły zobaczyć mecenat Brühla w nowym świetle. Owocem pierwszej sesji, zorganizowanej w Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO) w Lipsku w 2006 r., jest publikacja *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. Tomasz Torbus, współpraca Marcus Hörsch (Ostfildern: Thorbecke, 2014). W nocie okładkowej napisano: „[...] war der Graf einer der bedeutendsten Mäzene Europas im Ancien Régime. [...] Neue Zugänge zur Person, zum Werk und zur Epoche des Grafen Brühl sollen zu einem Paradigmenwechsel in seiner Beurteilung führen” (hrabia był jednym z najważniejszych mecenasów sztuki w Europie okresu ancien régime’u. [...] Nowe podejście do osoby, działalności i epoki hrabiego Brühla



1 Louis de Silvestre (?),
Portret Aleksandra Józefa
Sułkowskiego, Muzeum
Okręgowe w Lesznie.
Fot. domena publiczna

powinno doprowadzić do zmiany paradygmatu jego osądu). Druga konferencja odbyła się w 2014 r., a jej pokłosiem jest opracowanie *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa. Akten der internationalen Tagung zum 250. Todesjahr. Staatliche Kunstsammlungen Dresden 13. – 14. März 2014. Bibliotheca Hertziana – Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte, Rom, 20. – 21. März 2014*, red. Ute C. Koch, Cristina Ruggero (Dresden: Sandstein Verlag, 2017); o tej ostatniej konferencji napisano fałszywie, że była to pierwsza próba nowego spojrzenia na Brühla jako mecenasa kultury; zob. Roland Kanz, „Die Habitusformierung eines Aufsteigers in Dresden: Neues zu Graf von Brühl”, recenzja Ute C. Koch, Cristina Ruggero (Hg.), *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa. Akten der internationalen Tagung zum 250. Todesjahr, Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, 13.–14. März 2014 und Bibliotheca Hertziana – Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte, Rom, 20.–21. März 2014. Dresden, Sandstein Verlag 2017, Kunstchronik 71, nr 11 (2018), s. 564–569. Opinia ta została oprotestowana; zob. Tomasz Torbus, „Zuschrift”, *Kunstchronik 72, z. 4 (2019), s. 205. W polskiej historiografii najważniejsza pozostaje praca Jacka Staszewskiego, August III Sas (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989). Na tle zaawansowanych badań nad działalnością kulturalną Brühla wyraźnie widoczny jest brak**

dotyczącej działalności Sułkowskiego w tym zakresie jest jeszcze niższy⁷.

Polskie sądy o Aleksandrze Józefie Sułkowskim trudno wydestylować z narracji wyrosłych na podłożu patriotycznym, a niekiedy nawet nacjonalistycznym. Czarną legendę hrabiego umocnił Ignacy Kraszewski powieścią *Brühl* napisaną w latach 1873–1875, będącą częścią tzw. trylogii saskiej (wraz z *Hrabinią Cosel* i *Z siedmioletniej wojny*), do dziś często wydawanej i czytanej w Niemczech⁸. Symptomatyczne są słowa Szymona Askenazego, nestora polskiej historiografii, który nie szczędził barwnych epitetów, pisząc, że „z krwi zatrutej Mocnego najzakaźniejsze jady do nie-szczęsnego Sułkowskich wsączyły się domu, płodząc z pokolenia w pokolenie grzechy i zbrodnie niesłychane, prywatne aż do matkobójstwa, publiczne aż do płatnej zdrady”⁹. Upraszczając – o swoistym *damnatio memoriae* zdecydował fakt, że w Sułkowskim widziano Niemca w przebraniu, co najprawdopodobniej spowodowało, że jego archiwum w Rydzynie pozostawało

do II wojny światowej zbadane tylko w niewielkim stopniu¹⁰. W styczniu 1945 r. strawił je pożar i nauka straciła wyjątkowy materiał do pogłębionych badań podstawowych. Dopiero w ostatnich latach historycy obiektywizują poglądy na temat życia i działalności tego arystokraty¹¹.

Aleksander Józef August Sułkowski pochodził z drobnej szlachty mazowieckiej o dużych ambicjach¹². W XVIII w. Sułkowsy propagowali na wespół legendarne historie o starodawnej metryce ich rodu, a pośród nich i tę, że byli niemieckimi rycerzami, którzy przybyli do Polski już w XII w. (sic!)¹³. Ojciec Aleksandra – Stanisław – sprawował urząd burgrabiego krakowskiego i starosty krzeszowickiego. Urodzony w 1695 r. Józef Aleksander rozpoczął edukację w kolegium jezuickim w Warszawie, a w wieku szesnastu lat został paziem na dworze drezdeńskim. Miał to zawdzięczać opiece jezuitów lub rzekomemu biologicznemu ojcu – Augustowi Mocnemu. Ta druga opcja jest oczywiście niepotwierdzona, choć wyjaśniałaby jego błyskawiczną

nowoczesnej niemieckiej monografii ministra, bo ta, która porównuje go z Medyceuszami, Richelieu i Rotschildem, jest dość przestarzała; zob. Aladar von Boroviczény, *Graf von Brühl. Der Medici, Richelieu und Rothschild seiner Zeit* (Zürich–Leipzig–Wien: Amalthea Verlag, 1930). Historyków sztuki nie satysfakcjonuje również publikacja Waltera Fellmanna, *Heinrich Graf Brühl. Ein Lebens- und Zeitbild* (Leipzig: Koehler & Amelang, 1989). Z nowszej literatury zob. Jürgen Luh, „Vom Pagen zum Premierminister. Graf Heinrich von Brühl (1700–1763) und die Gunst der sächsisch-polnischen Kurfürsten und Könige August II. und August III.”, w: *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit*, red. Michael Kaiser, Andreas Pečar (Berlin: Duncker & Humblot, 2003), s. 121–135.

7. Por. Tomasz Torbus, „Sułkowski und Brühl und der Baubetrieb in Warschau unter August III”, w: *Friedrich der Große und Graf Brühl (Geschichte einer Feindschaft)*, red. Simone Neuhäuser (Cottbus: Stiftung Fürst Pückler Museum Park und Schloß Branitz, 2012), s. 77–85.

8. Zob. Józef Ignacy Kraszewski, *Graf Brühl. Historischer Roman*, tłum. Alois Hermann (Berlin: Aufbau Taschenbuch, 2000).

9. Szymon Askenazy, *Napoleon a Polska*, t. 2: *Napoleon a Legiony* (Warszawa–Kraków: Towarzystwo Wydawnicze, 1918), s. 43.

10. Archiwum przechowywane było w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, gdzie spłonęło w 1945 r. Zob. Jan Baumgart, „Historia i zawartość Archiwum Książąt Sułkowskich w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk”, *Roczniki Historyczne* 16, z. 1 (1939), s. 116–147. Dekady później ten sam autor podsumował informacje dotyczące Sułkowskich z tegoż archiwum; zob. id., „Bracia Sułkowsy. Część I: pochodzenie i stosunki rodzinne”, *Rocznik Leszczyński* 7 (1985), s. 61–98; id., „Bracia Sułkowsy. Część II: młodość i wychowanie”, *Rocznik Leszczyński* 8 (1987), s. 41–56; id., „Bracia Sułkowsy. Część III: podróże w kraju i za granicą”, *Rocznik Leszczyński* 9 (1989), s. 9–42.

11. Przede wszystkim: Adam Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738* (Kraków: Historia Jagellonica, 2013); id., Michał Zwierzykowski, „Aleksander Józef Sułkowski”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 45, z. 4 (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2008), s. 519–528.

12. W niemieckich źródłach z epoki oraz w pracach historycznych: Sulkowski, czasami von Sulkowski.

13. Zdzisław Moliński, *Zamek w Rydzynie* (Bydgoszcz: Wydawnictwo Omega, 1997), s. 5.; Bernatowicz, *Mitra i buława*, s. 87–89.

karierę u boku Sasów¹⁴. Sułkowski został powiernikiem młodego księcia Fryderyka Augusta i (w latach 1696–1763) jako katolicki przyjaciel miał przygotować jego dobrowolną konwersję na katolicyzm, co nastąpiło w Bolonii w 1712 r. Był to warunek *sine qua non*, by ten mógł po śmierci ojca ubiegać się o koronę królewską Rzeczypospolitej, co też brano pod uwagę przynajmniej od 1711 r.

W chwili śmierci Augusta Mocnego w styczniu 1733 r. wybiła godzina chwały Sułkowskiego, który stał się niezbędny Fryderykowi Augustowi w jego staraniach o polską koronę, dzięki czemu zdobywał kolejne majątki¹⁵ i urzędy – szambelana, łowczego elektorskiego Saksonii i ministra stanu do spraw zagranicznych, a także łowczego litewskiego i dyrektora polowań *par force*¹⁶. Od sierpnia 1733 r. nosił dziedziczny tytuł hrabiego Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Tylko on i Brühl cieszyli się prawem bezpośredniej audiencji króla (*Vortragsrecht*). Philipp pisze, że istniało „formalne porozumienie między dwoma faworytami w sprawie

podziału najwyższych urzędów dworskich i państwowych [...], w którym główną rolę odgrywały związane z tym dochody”¹⁷. Jednocześnie Sułkowski dbał też o karierę w armii saskiej: w 1729 r. uzyskał stopień kapitana, a w 1732 r. – pułkownika w pułku piechoty Bogusława Ernesta Denhoffa, później został dowódcą przybocznego pułku następcy tronu. Już za Augusta III, w 1735 r., awansował na generała piechoty i szefa pułku kirasjerów, a w 1737 r. został głównodowodzącym saskiego korpusu posiłkowego dla cesarza Karola VI w wojnie z Turkami na Węgrzech.

Hrabia Sułkowski oddawał się wówczas swoim kolekcjonerskim pasjom. Zamówił wystawny serwis z miśnieńskiej porcelany nazywany jego nazwiskiem, który zachował się do dziś, choć jest niekompletny¹⁸. Jego nazwisko nosi również specjalny wzór na porcelanie, tzw. ornament Sułkowskiego (*Sulkowski-Ozier*)¹⁹. W Dreźnie stworzył nawet galerię obrazów. W inwentarzu sporządzonym dla jego syna figurują dzieła Rubensa, Rembrandta, van Dycka i Bruegla²⁰. Inne aspekty jego

14. Adam Perłakowski neguje tę teorię jako mało prawdopodobną; zob. id., *Kariera i upadek królewskiego faworyta*, s. 14; id., „Aleksander Józef Sułkowski – u źródeł potęgi rodu”, w: *Zapomniani książęta? Sułkowscy w XVIII–XX wieku*, red. Dariusz Nawrot, Grzegorz Madej (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016), s. 13–27.

15. Michał Zwierzykowski, „Z badań nad gospodarczymi podstawami mecenatu Aleksandra Józefa Sułkowskiego”, w: *Sulkowscy – życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowscy – życie i dzieło”*, Zamek w Rydzynie, 23–26 września 1998, red. Zdzisław Moliński (Rydzyna–Leszno: Zamek SIMP, 1999), s. 43–55; Perłakowski, „Aleksander Józef Sułkowski – u źródeł potęgi rodu”, s. 19–21.

16. Według Philippa „Oberkammerherr, Oberjägermeister von Kursachsen, der Staatsminister des Auswärtigen, Oberjägermeister von Litauen und Direktor der Parforcejagden”; zob. Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta*, s. 52.

17. Philipp, *Sulkowski und Brühl und die Entstehung des Premierministeramtes in Kursachsen*, s. 30.

18. Grzegorz Madej, *Historia miśnieńskiego serwisu Aleksandra Józefa Sułkowskiego i jego dzieje na zamku w Bielsku* (Bielsko-Biała: Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej, 2025); Maria Piątkiewicz-Dereniowa, *Porcelana miśnieńska w zbiorach wawelskich tom 1–2* (Kraków: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, 1983), t. 1, s. 162; Rainer Rückert, *Meissener Porzellan 1710–1810* (München: Hirmer Verlag, 1966), s. 18–19, kat. 488. Kolekcjonowaniem porcelany – obok obu Augustów – zajmował się również Brühl; zob. Ulrich Pietsch, „Die Porzellansammlung des Grafen von Brühl”, w: *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, s. 237–246.

19. Tzw. ornament Sułkowskiego to reliefowa plecionka układająca się w szachownicę. Zob. Wanda Załęska, *Pólmisek z serwisu hr. Aleksandra J. Sułkowskiego h. Sulima*, dostęp 6 lutego 2026, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/369585>; Julia Weber, *Meißener Porzellan mit Dekoren nach ostasiatischen Vorbildern. Stiftung Ernst Schneider in Schloss Lustheim*. t. 1–2 (München: Hirmer Verlag, 2013), t. 1, s. 89, 93, 133, 158, il. 42; t. 2, s. 174–177, 181n., 266, 269, 388, 390, nr 145, 153, 157, 159, 177, 204, 293, 395, 399, 402, 455.

20. Niektóre obrazy trafiły później do zbiorów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zob. Grzegorz Madej, „Bielscy książęta Sułkowscy i ich kolekcje w Matzleinsdorf i Feistritz am Wechsel”, w: *Dům, palác a zámek v hmotné kultuře Slezska / Dom, palác i zámek v kultuře materialnej Śląska*, red. Radim Jež, David Pindur (Český Těšín: Muzeum těšínska, 2018), s. 380–402.



2 Adam Mányoki, *Portret Stanisława Leszczyńskiego*, Muzeum Narodowe w Warszawie. Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

mecenatu, obejmującego bogatszy zakres działań niż zwykle się sądzić, dopiero stopniowo wychodzą na jaw. Na przykład okazało się, że to Sułkowski ufundował

wysokiej jakości artystycznej ołtarz do kościoła w Piasecznie pod Warszawą, gdzie pełnił urząd starosty²¹, czy też, że miał wpływ na dekorację rzeźbiarską swojej warszawskiej rezydencji²². Dalszych badań wymagają kontakty Sułkowskiego z Adamem Mányokim (1673–1757), utalentowanym malarzem portrecistą, w czasie drugiego pobytu malarza na dworze polsko-saskim po roku 1731²³. Mányoki sportretował wtedy wielu członków polskiej elity, w tym córkę Sułkowskiego Mariannę oraz króla Stanisława Leszczyńskiego (il. 2)²⁴. Nawet te wciąż drobne poszlaki dowodzą, że w latach 30. XVIII w. Sułkowski był ważnym drezdeńskim mecenasem wiedzącym, jak budować swój wizerunek i podkreślać status społeczny za pośrednictwem sztuki. Działal pod tym względem podobnie jak jego rywal – Heinrich von Brühl, który prześcignął go na tej niwie po 1738 r. Ta niezwykle ciekawa rywalizacja obu ministrów w zakresie kolekcjonerstwa i mecenatu artystycznego nie była nigdy przedmiotem badań.

Okres prosperity zakończył się niespodziewanie i gwałtownie, z przyczyn wciąż nie do końca jasnych, tuż po powrocie do Drezna z wojny tureckiej w 1737 r., na której Sułkowski służył w randze generała pod dowództwem hrabiego Khevenhüllera²⁵. Z łask władcy wypadł w sposób spektakularny. Piątego lutego 1738 r., bez podania przyczyny, poinformowano go o usunięciu ze wszystkich zajmowanych urzędów i stanowisk. Zachował jedynie tytuł ministra i generała piechoty z roczną pensją 6 000 talarów. Sułkowskiemu wyraźnie

21. Jakub Sito, „Ołtarz główny kościoła w Piasecznie – fundacja królewskiego faworyta”, w: *Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydzieła plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. Michał Wardzyński (Warszawa: Mazowiecki Instytut Kultury, 2018), s. 192–195. Obraz do ołtarza malował malarz wenecki Antonio Pellegrini, bywalec europejskich dworów – cesarskiego, ale i saskiego; jego prace znajdują się w tzw. katedrze w Budziszynie oraz w Kościele Dworskim w Dreźnie.

22. Jakub Sito, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji* (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2013), s. 264; por. Hubert Kowalski, *Antyczne tradycje w dekoracji rzeźbiarskiej gmachów Uniwersytetu Warszawskiego przy Krakowskim Przedmieściu* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008). Do dziś zachowały się (nieco obtłuczone) dwie kamienne rzeźby Johanna Georga Plerscha z ok. 1738 r. – Herkules i Minerwa.

23. Hans Vollmer, „Mányoki, Adam” w: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, t. 24, red. Ulrich Thieme, Felix Becker (Leipzig: Verlag von E.A. Seemann, 1930), s. 46.

24. Muzeum Narodowe w Warszawie, MP 3327. Zob. Enikő Buzási, *Adam Mányoki (1673–1757). Monographie und Œuvrekatalog* (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2003).

25. Z tego czasu zapamiętano go negatywnie jako „nadętego niczym wielki sułtan” (aufgeblasen wie der Großsultan); zob. Adam Perłakowski, „Aleksander Józef Sułkowski jako dowódca saskiego korpusu wsparcia w wojnie austriacko-tureckiej w 1737 roku”, w: *W służbie obcych monarchów i państw. Mechanizmy karier obcokrajowców w armiach oraz administracji państwowej*, red. Tomasz Ciesielski (Warszawa: DiG, 2015), s. 145–162.

nakazano trzymać się z dala od dworu. Pojawiały się nawet nieprawdziwe pogłoski, że przejściowo znalazł się w areszcie domowym. Wydarzenie to wywołało ogromne poruszenie, zwłaszcza że dwór milczał na temat szczegółów. Krążyły plotki, które winą za upadek obarczały samego Sułkowskiego, przypisywały ją ambicjom Brühla, a nawet Habsburgom. Spekulacje stawały się absurdalne. Podejrzewano nawet, że król miał romans z żoną Sułkowskiego, Marią von Stein, i dlatego wygnał go z Drezna. Ponieważ to Brühl – mistrz zakulisowych działań – najbardziej skorzystał na skutkach tej afery, to właśnie jego aktywny udział w intrydze jest najbardziej prawdopodobny²⁶. Nie wiadomo jednak, czy jego knowania byłyby skuteczne, gdyby Sułkowski nie utracił królewskiej łaski, kiedy zasugerował pruderyjnemu ponoć królowi, że powinien mieć więcej kochanek. Niewykluczone jest też, że przyczyn niełaski trzeba by szukać głębiej – być może w próbach prowadzenia przez hrabiego własnej polityki zagranicznej za plecami króla²⁷. Piątego lutego musiało dojść do ogromnej kłótni między królem a jego faworytem, o czym może świadczyć ogłoszenie przez dwór, że Sułkowski został zdymisjonowany z powodu „braku szacunku i porywczego charakteru” (*Respektlosigkeit und des aufbrausenden Charakters*)²⁸. On sam również starał się usprawiedliwić swoje działania „niefortunną i diaboliczną żywiołowością” (*malheureuse et diabolique vivacité*)²⁹ – i w miarę możliwości łagodzić konsekwencje swojej porywczoci. Ostatecznie próby rehabilitacji nie odniosły sukcesu i Sułkowski nigdy nie odzyskał sympatii króla³⁰. Pierwsza żona hrabiego, Maria

Anna Franziska Freiin von Stein zu Jettingen, napisała jedynie lakonicznie w 1739 r., że mąż stał się „victim de politique” – ofiarą polityki. Po jej śmierci, która nastąpiła w Dreźnie w listopadzie 1741 r., Sułkowski sprzedał swój tamtejszy pałac i przeniósł jego wyposażenie, w tym galerię obrazów i kolekcję porcelany, do Rydzyny.

W ten sposób, w wieku czterdziestu trzech lat, stał się z dnia na dzień wygnańcem. Przez kolejne dwadzieścia pięć lat nie pełnił już żadnych ważnych funkcji publicznych – trudno za taką uznać jego patronat nad sejmikiem ziemskim we Wschowie. Po ślubie z Anną Przebendowską, córką wojewody malborskiego³¹, który odbył się w 1743 r. w gdańskiej Kaplicy Królewskiej, Sułkowski rzadko wyprawiał się w dalsze podróże: dzielił swój czas między Bielsko, Leszno i Rydzyń. Stosunkowo spokojne ostatnie dwie dekady życia poświęcił staraniom o należytą edukację dzieci, aby umożliwić im objęcie wysokich stanowisk w państwie – wysiłki te pozostawały bezowocne, a Sułkowski wytykał potomkom utracjuszcowski tryb życia, skłonności do hazardu czy mezalianse. Sfrustrowany niespełnionymi ambicjami politycznymi książę skupił się na gromadzeniu dóbr materialnych: pod koniec życia był jednym z najbogatszych polskich magnatów, a zdecydowanie najbogatszym człowiekiem w Wielkopolsce.

REZYDENCJE W SAKSONII

Saksońskie pałace Sułkowskiego były już wcześniej użytkowanymi arystokratycznymi rezydencjami. Na przykład w Dreźnie hrabia stał się w 1736 r. właścicielem

26. Notabene Sułkowski nigdy Brühla w tej sprawie nie winił i do końca życia pozostawał z nim w rzadkim, ale regularnym kontakcie listownym.

27. Dokładny opis powodów i okoliczności upadku Sułkowskiego zob. Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta*, s. 10n., 214–216, 224–229. Polemika zob. Jerzy Dygdała, recenzja „Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738”, Adam Perłakowski, *Wiek Oświecenia* 30 (2014), s. 211–219. Zob. też: Kazimierz M. Morawski, *Upadek Sułkowskiego*, w: id., *Ze studiów nad epoką saską* (Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1913), s. 38–45.

28. Cyt. za: Leon Preibisz, *Zamek i klucz rydzyski* (Rydzyzna: Nakładem Fundacji Sułkowskich, 1938), s. 65, przyp. 2.

29. List do króla z 1739 r.; cyt. za: *ibid.*, s. 65.

30. Wydaje się, że darzył go atencją do końca życia, o czym może świadczyć portret Augusta III Sasa z 1746 r., autorstwa Dominikusa von der Smisena, obecnie eksponowany w Salonie Muzycznym zamku w Bielsku.

31. Na temat tej rodziny i jej rezydencji zob. Anna Saratowicz, *Pałac Przebendowskich* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990); Jakub Sito, „Z dziejów budowy pałacu Przebendowskich w Warszawie”, *Sztuka i Kultura* 5 (2017–2018), s. 109–140; id., „Pałac Przebendowskich w Warszawie i geneza jego architektury”, *Techne. Seria Nowa* 9 (2022), s. 101–118; Jerzy Dygdała, „Pałac podskarbiego wielkiego koronnego Jana Jerzego Przebendowskiego w Leźnie koło Gdańska w pierwszej połowie XVIII wieku”, *Zapiski Historyczne* 81, nr 1 (2016), s. 37–62.

pałacu Flemmingów przy Pirnaische Gasse, zbudowanego przez Johanna Rudolfa Fäscha. Ten tzw. Alte Landhaus, zniszczony w 1760 r. przez pożar spowodowany pruskim bombardowaniem, został następnie odbudowany według projektu Friedricha Augusta Krubsaciusa (1718–1789) i dziś mieści muzeum miejskie (Stadtmuseum). Sułkowski otrzymał od króla również dwie rezydencje w pobliżu Drezna – Übigau w 1733 r. i Neschwitz w 1737 r.³² Pierwszą z nich sprzedał już w 1737 r., drugą zachował jako swoją ulubioną rezydencję w Saksonii aż do 1757 r. Kwestią sporną jest, czy zlecił w nich poważniejsze prace budowlane. Zwykle się temu zaprzecza, jedynie Walter Hentschel stwierdził, że Sułkowski wynajął Johanna Christopha Knöffla, by ten przeprowadził zmiany architektoniczne, ale dokładniejszych informacji na ten temat nie podał³³.

PAŁAC W RYDZYNIE

Nie wiadomo na pewno, gdzie mieścił się pierwszy pałac Sułkowskiego w Rzeczypospolitej. Rodzina Sułkowskich pochodziła ze wsi Sułkowo Borowe na Mazowszu: „Z lesistej gęstwy Sułkowa pod Niedzborzem wyszli Sułkowscy, z których Aleksander Sułkowski był ministrem Augusta III, w 1733 r. otrzymał tytuł

hrabiowski od cesarza austriackiego”³⁴. Tamtejsze księgi parafialne przekazują informację o członkach tej rodziny w XVII w. Niewykluczone jednak, że błyskawicznie awansujący na drabinie społecznej Sułkowski do lat 30. XVIII w. nie posiadał siedziby rodowej, a tamtejszy skromny dwór, dziś już nieistniejący, pozostawał wtedy jeszcze w rękach Krasieńskich i dopiero po 1740 r. został odkupiony przez Sułkowskich.

Najważniejszą siedzibą Aleksandra Józefa Sułkowskiego stał się pałac w Rydzynie (il. 3, 4), 10 km na południe od Leszna, niedaleko granicy Wielkopolski ze Śląskiem. Negocjacje ze Stanisławem Leszczyńskim w sprawie zakupu Leszna, kolejnych czternastu miast (w tym Rydzyny z zamkiem) i około sześćdziesięciu wsi, rozpoczęły się w marcu 1736 r., niecałe dwa miesiące po dokonanej w Królewcu formalnej abdykacji monarchy³⁵. Nabycie Rydzyny było nader korzystne, a jej wysoką rangę definiował stojący tam monumentalny zamek – dawna własność królewska. Istotną rolę odegrało również idealne położenie geograficzne między stolicami – stara droga handlowa prowadziła przez Wschowę i Budziszyn do Drezna w centrum Saksonii, a w przeciwnym kierunku – przez Kalisz do oddalonej od niego o 450 km Warszawy³⁶. Podobnie jak dziesięć lat później rezydujący

32. Zob. Walter Biehl, „Schloss Neschwitz in der Oberlausitz. Ein Kleinod altsächsischer Gartenkunst”, *Mitteilungen des Landesvereins Sächsischer Heimatschutz* 17, nr 5–6 (1928), s. 187–200; włości hrabiego w Polsce i Saksonii podsumowuje Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta*, s. 187–199 (tamże dalsze wskazówki bibliograficzne). Neschwitz koło Budziszyna bywa mylony w literaturze z pałacem Brühla w Nischwitz pod Lipskiem.

33. Walter Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen* (Berlin [Ost]: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1967), t. 1, s. 415: „In Dresden hatte er [Sułkowski] Knöffel beim Ausbau des ihm vom König geschenkten ehemaligen Flemmingschen Palais beschäftigt und, wohl ebenfalls durch Knöffel, ein neues Schloß in Neschwitz in der Oberlausitz beginnen lassen, welches aber nicht über die ersten Vorbereitungen hinaus gedieh”. Hentschel powołuje się na Königl. Spezial-Rescripte, 1738, Nr. 21, w których mowa o darowiznie drewna budowlanego dla Sułkowskiego na rzecz pałacu w Neschwitz; zob. Fritz Löffler, *Das alte Dresden. Geschichte seiner Bauten* (Leipzig: Sachsenverlag, 1982), s. 476, 495, 496.

34. Józef Ostaszewski, *Z dziejów mławskiego Mazowsza* (Mława: Nakład autora, 1934), s. 207.

35. W listach pojawiają się aluzje do wcześniejszych kontaktów w sprawie kupna; zob. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, s. 49. Negocjacje najlepiej opisuje Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta*, s. 194–199.

36. Twierdzenie, że August III odwiedził Sułkowskiego w Rydzynie, jest najprawdopodobniej błędne, ale symptomatyczne dla legend otaczających hrabiego: „Był bardzo faworyzowany przez swojego monarchę, któremu ten w zamian nie żałował hołdów, jak Potemkin carycy Katarzynie. Tak więc król, który często lubił zaszczycać swojego ulubieńca wizytami w jego zamku Reuße (Reisen) na granicy Śląska, ogłosił pewnego zimowego dnia zamiar odbycia przejażdżki saniami, ale niemożliwa okazała się realizacja jego planu. Latem następnego roku, podczas podróży z Drezna do Warszawy, król zapowiedział swoją wizytę księciu Sułkowskiemu, dodając żartobliwą uwagę: «chciałby przejechać się z nim saniami». A kiedy został przyjęty z wszelkim możliwym przepychem, śmiejąc się przy stole i myśląc o kuligu, jego faworyt odpowiedział: «że odbędzie się to po zakończeniu posiłku». Pod koniec posiłku rzeczywiście ogłoszono, że sanie podjechały. Król wyjrzał przez okno i zobaczył, że dziedzińiec pałacowy i oś pałacowa (Heerstraße) są pokryte śniegiem jak okiem sięgnąć, a wspaniałe

w dolnołużycznym dominium w Brodach Brühl³⁷, Sułkowski był przekonany, że z Rydzyny będzie mógł wpływać na losy Rzeczypospolitej i Saksonii, a być może jeszcze przed Brühlem wpadł na pomysł stworzenia tam „tranzytowej rezydencji” dla króla. Zresztą pomysłodawcą takich podróży pałaców był najprawdopodobniej już sam August II Mocny, który zainicjował monumentalną, nigdy nieukończoną rozbudowę granicznej Kargowej³⁸.

Kiedy w lipcu 1737 r. podpisano umowę kupna, plany Sułkowskiego leżały już w gruzach. Po utracie wszystkich urzędów i zakazie zbliżania się do dworu jedyną siedzibą hrabiego stała się Rydzyna. Średniowieczny zamek Jana z Rydzyny i Czerniny († 1423) z rodu „de Werbno”, dworzanina króla Władysława Jagiełły, powstał najprawdopodobniej na początku XV w.³⁹ Ród ten, noszący obecnie nazwisko Rydzyńskich, władał

sanie zatrzymały się przed zamkowym portalem. Pokonali więc sporą drogę nie po śniegu, ale po kruszonym cukrze, przywiezionym ze znacznych zapasów gdańskich kupców, by umożliwić tę przejażdżkę saniami. Choć sama w sobie absurdalna, [historia ta] stanowi w każdym razie wymowny przyczynek do naświetlenia zachowań wysoko urodzonych utracjuszy XVIII w.”; zob. Constantin von Wurzbach, „Sułkowski, Aleksander Józef (1695–1762)”, w: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, t. 40 (Wiedeń: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. E. Zamarski, 1880), s. 300–301.

37. Zob. Tomasz Torbus, „Für wen baute Heinrich Graf Brühl die Residenzen Pförten (Brody) und Nischwitz?”, w: *Stadtfluchten / Ucieczki z miasta*, red. Małgorzata Omilanowska, Beate Störtkuhl, Birte Pusback (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2011), s. 55–66; id., „Pförten (Brody) in der Niederlausitz – ein Schloss für den König und eine Idealstadt des Grafen Brühl”, w: *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, s. 73–83; id., „Baustiftungen Heinrich Graf von Brühls in Sachsen am Beispiel Nischwitz und Pförten (Brody)”, w: *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, s. 164–174; id., „«Amuse le roi», czyli kategoria «pałaców tranzytowych» – założenia budowlane hrabiego Henryka von Brühla w Brodach i Nischwitz”, w: *Praxis sine Theoria. Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Adama Małkiewicza. W 140-lecie powstania pierwszej katedry historii sztuki na ziemiach polskich*, red. Andrzej Betlej, Agata Dworzak (Kraków: Wydawnictwo Zamku Królewskiego na Wawelu, 2022), s. 189–199.

38. Tomasz Torbus, „Pałac Augusta II w Kargowej”, w: *Wspólne dziedzictwo polsko-saskie. Polonica w zbiorach rysunków architektonicznych z XVIII w. w Dreźnie*, red. Jakub Sito, Paweł Migasiewicz (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonica”, Pałac Saski sp. z o.o., 2025), s. 815–843; por. też: Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen* t. 1, s. 243–258; id., „Nieznany zamek Augusta Mocnego w Kargowej”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 3, nr 2 (1958), s. 127–153; Jan Ostrowski, „Pałac Augusta Mocnego w Kargowej”, *Biuletyn Historii Sztuki* 43, nr 1 (1981), s. 295–302; Tadeusz Bernatowicz, „Czekając na króla. Barokowe rezydencje między Warszawą a Dreznem przy trakcie pocztowym Augusta III z 1750 roku”, *Quart* 2, nr 56 (2020), s. 70–90, <https://doi.org/10.19195/quart.2020.2.74546>; Walter Hentschel, *Zentralbauprojekte Augusts des Starken. Ein Beitrag zur Rolle des Bauherrn im deutschen Barock* (Berlin: Akademie-Verlag, 1969).

39. Wybór dosyć ubogiej literatury z historii sztuki do pałacu w Rydzynie: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. Teresa Ruszczyńska, Aniela Sławska, z. 12: *Powiat Leszno*, oprac. Romana i Tomasz Juraszowie, Teresa Ruszczyńska, Aniela Sławska (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1975), s. 70–88; Leszek Kajzer, Stanisław Kołodziejski, Jan Salm, *Leksykon zamków w Polsce* (Warszawa: Arkady, 2002), s. 436–439; Jacek Bednarek, *Rydzyna. Barokowy zamek Leszczyńskich*, dostęp 15 listopada 2024, <https://www.zamkipolskie.com/rydz/rydz.html#>. Najważniejszą rozprawą historyczną na temat zamku jest praca Preibisza *Zamek i klucz rydzyński*, który przeanalizował oryginalne źródła przed zniszczeniem zamkowego archiwum Sułkowskich w 1945 r. Nie udało się zweryfikować informacji, jakoby część jego zasobów była przechowywana w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Ewa Kręglewska-Foksowicz dokonała inwentaryzacji obiektu, która stała się podstawą do jego rekonstrukcji i zaowocowała licznymi publikacjami tej autorki; zob. ead., *Rydzyna. Urbanistyka i zabytki* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969); ead., „Problemy konserwatorskie odbudowy i adaptacji zamku w Rydzynie”, *Ochrona Zabytków* 27, nr 4 (1974), s. 255–267; ead., „Ze studiów nad sztuką Wielkopolski w czasach Jana III”, *Studia Wilanowskie* 2 (1977), s. 88–111; ead., „Wielkopolskie rezydencje w I. połowie XVIII w.”, w: *Sztuka I. połowy*



3 Widok rezydencji Sułkowskich w Rydzynie od północy, litografia w zbiorze Alexandra Dunckera *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie* (Berlin 1860–1861), t. 3, nr 121

zamkiem do początku XVII w. Kolejni właściciele kompleksu, zrujnowanego podczas wojny północnej (1655–1660), to rodziny Błociszewskich, Gajewskich i Ciświckich. Po nich zamek, a raczej jego ruiny, nabył hrabia Bogusław Leszczyński. Za czasów jego

syna, wojewody poznańskiego Rafała Leszczyńskiego, w latach 1693–1703 warownia została gruntownie przebudowana. Powstał wtedy czteroskrzydłowy budynek z masywnymi kwadratowymi wieżami narożnymi w typie Poggio Reale Sebastiana Serlia. Ewa

XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Rzeszów, listopad 1978 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981), s. 151–170; ead., *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1982); ead., *Sztuka Leszna do początków XX wieku. Studium historyczne* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1982); ead., „Mecenat dworski i mieszczański w Lesznie w XVII i XVIII w.”, w: *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice, listopad 1981* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984), s. 75–92. Kolejne publikacje nawiązywały do tej podstawowej pracy. Dopiero w 2011 r. Tadeusz Bernatowicz (*Mitra i buława*, s. 59–61, 310–322) zaproponował nowe spojrzenie na zespół, interpretując pałac Sułkowskich w kontekście XVIII-wiecznych rezydencji takich rodów magnackich, jak Radziwiłłowie, Leszczyńscy, Jabłonowscy czy Lubomirscy, które – nosząc tytuł książęcy – rościły sobie pretensje do korony królewskiej i dawały temu wyraz w architekturze oraz wystroju swoich rezydencji. Zob. też najnowszą pracę o mecenacie Leszczyńskich i Sułkowskich: *Leszczyńscy i Sułkowscy w XVI–XVIII wieku. Sztuka – Kultura – Konserwacja*, red. Alina Barczyk, Tadeusz Bernatowicz (Leszno–Łódź: Uniwersytet Łódzki, 2023).

w Rzymie, a od lat 60. XVI w. pracował w Polsce jako nadworny artysta Jana III Sobieskiego⁴¹. Prawdopodobnie w 1696 r. kierownictwo budowy przejął Pompeo Ferrari, który ostatecznie ją sfinalizował⁴². Architekt ten, wykształcony w rzymskiej Accademia di San Luca, pozostający pod silnym wpływem Giovanniego Lorenza Berniniego (1598–1680) i Carla Fontany (1638–1714), był jednym z najwybitniejszych artystów barokowych w Wielkopolsce przełomu XVII i XVIII w., twórcą fasady kościoła jezuitów w Poznaniu, kopuły kościoła Kongregacji Oratorium św. Filipa Neri w Gostyniu oraz nawy kościoła Cystersów w Łądzie.

Najprawdopodobniej już po 1700 r. Ferrari stworzył w Rydzynie plan regularnego miasta z centralnym rynkiem, który połączył ośią krzyżującą się z ośią zachodniego skrzydła zamku. Nadał budowli późnobarokowe formy z charakterystyczną płaską dekoracją architektoniczną, która w ryzalicy zachodniego skrzydła

przypomina zwieńczenie fasady Palazzo Carignano Guarina Guariniego (1624–1683) w Turynie (od 1679). *Piano nobile* z Salą Balową oraz dalszymi salami, bogato ozdobionymi sztukatorsko (przez Belottiego?) – Morską, Kryształową i Teatralną – znajdowało się na drugim piętrze. Ferrari, który przedstawił się podczas starań o kontrakt w Toruniu z 1718 r. jako „najbardziej oddany przyboczny i sługa Pompea Ferrariego, architekta w Rydzynie pałacu rydzynskiego” (Ergebnisse Knecht und Diener Pompeo Ferrari Archit[ett]o di Rizina [im] Schloß Reisen)⁴³, zmarł tamże w 1736 r.

Pierwsza rozbudowa została właśnie zakończona, gdy Rydzyna doświadczyła karuzeli wydarzeń politycznych. Rafał Leszczyński zmarł w 1703 r., a zamek odziedziczył jego syn Stanisław, który z łaski władcy Szwecji Karola XII został w październiku 1704 r. koronowany w Warszawie na króla Polski. W 1707 r. Rydzyna została spalona przez oddział rosyjski pod dowództwem

41. Opat z Paradyża tak pisał o zamku rydzynskim: „Structura nova dessein Belotego sztukatora”; zob. Kręglewska-Foksowicz, *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, s. 89; por. też: Bartłomiej Kaczorowski, *Zabytki architektury polskiej* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2009), s. 74. Ponieważ Bellotto pracował także dla Sobieskiego w Wilanowie, pojawiły się hipotezy o udziale Andreasa Schlütera w pracach sztukatorskich w rydzynskiej Sali Morskiej; zob. Mariusz Karpowicz, *Sztuka Warszawy w drugiej połowie XVII wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975), s. 195–198. Liczne fotografie niezachowanej dekoracji sztukatorskiej zob. Nikodem Pajzderski, „Zamek w Rydzynie”, *Architektura i Budownictwo* 3, nr 6 (1927), s. 163–181.

42. O Ferrarim zob. Witold Dalbor, *Pompeo Ferrari 1660–1736. Działalność architekta w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Kasa im. Mianowskiego – Instytut Popierania Nauki, 1938); Andrzej Kuszczalski, „Twórczość Pompeo Ferrariego. Rewizja stanu badań i nowe ustalenia”, w: *Sztuka 1. połowy XVIII wieku*, s. 137–150; Gil R. Smith, „Pompeo Ferrari. A Disciple of Carlo Fontana in Poland”, w: *An Architectural Progress in the Renaissance and Baroque Sojourns in and out of Italy. Essays in architectural history presented to Hellmut Hager on his sixty-sixth birthday*, red. Henry A. Millon, Susan C. Scott (University Park, Pa.: Pennsylvania State University, Department of Art History, 1992), s. 764–799; Antoni Bryliński, „Pompeo Ferrari – życie prywatne w latach 1702–1736”, *Rydzyniak* 2 (1994), s. 38–45; Jerzy Kowalczyk, „Ferrari, Pompeo”, w: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, t. 38 (München–Leipzig: K.G. Saur, 2003), s. 562–563; Karol Guttmejer, „Pompeo Ferrari i konstrukcja jego sklepienia kościoła cystersów w Łądzie”, w: *Lenda novi aevi. Nowożytny zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, red. Janusz Nowiński (Łądz–Poznań–Warszawa: Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, 2019), s. 96–121. Według Preibisza (*Zamek i klucz rydzynski*, s. 44), a także Kajzera, Kołodziejewskiego i Salma (*Leksykon zamków w Polsce*, s. 437), to Rafał i Stanisław Leszczyńscy poznali i zatrudnili Ferrariego w Rzymie w czasie swojej *Grand Tour* w roku 1696. Artysta ten wzmiankowany jest w Polsce po raz pierwszy w 1702 r. jako ojciec chrzestny w księgach metrykalnych kościoła parafialnego w Rydzynie. Preibisz (*Zamek i klucz rydzynski*, s. 44–46) cytuje z księgi parafialnej: „19 Februarii Anno 1703. Ego Georgius Kin copulavi Pompeium Ferrari et Annam Rosinam Eitnerówna; testes: Hon. Casper Eitner et Joannes Weidner”.

43. List Ferrariego do Rady Miejskiej Torunia, Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, kat. II, sygn. I–341I, s. 6; Bartłomiej Łyczak, „Nieznany epizod z życia architekta Pompea Ferrariego, związany z odbudową Torunia po oblężeniu 1703 roku”, *Sztuka i Kultura* 2 (2014), s. 94.

pułkownika Schultza, na wyraźny rozkaz Augusta Mocnego⁴⁴, na rzecz którego, po bitwie pod Połtawą w 1709 r., Leszczyński utracił koronę. Konkurent zagarnął wszystkie dobra Leszczyńskiego, w tym właśnie Rydzyń. Król-elekt przebywał tu chętnie, przewodniczył posiedzeniom senatu i przyjmował delegacje. Krótko mówiąc, podobnie jak do pobliskiej Wschowy, wystarczyła podróż z Drezna do Rydzyń, aby załatwić rozmaite sprawy państwowe (np. podpisywać nominacje na urzędy i inne dokumenty wychodzące z kancelarii królewskiej – legacje na sejmiki czy sejmy), bez konieczności podróży do odległej Warszawy. Późniejszy zwrot w walce o koronę ponownie uczynił Stanisława Leszczyńskiego, wybranego na króla Rzeczypospolitej po raz drugi w 1733 r., właścicielem pałacu. Ostatecznie wojna o sukcesję polską i nadanie Leszczyńskiemu tytułu księcia Lotaryngii sprawiły, że musiał on pozbyć się polskich posiadłości – sprzedał je w 1737 i 1738 r., jak już wspomniano, Sułkowskiemu⁴⁵.

Aleksander Józef Sułkowski, mimo że już od roku 1738 większość czasu spędzał w Rydzyń, dopiero w czerwcu 1742 r. zawarł umowę z architektem Karolem Marcinem Frantzem (przed 1712–1755). Był on

synem pochodzącego z Rewla (dziś Tallinna w Estonii) śląskiego architekta Martina Frantza, twórcy Kościoła Łaski w Jeleniej Górze. Poza Rydzyń potwierdzonym źródłowo projektem Frantza jest wieża kościoła protestanckiego w Lesznie z 1743 r. Wiadomo też, że w 1746 r. podpisał umowę z cystersami z Bledzewa na budowę kościoła pielgrzymkowego w Rokitnie⁴⁶, co świadczy o jego silnej pozycji wśród architektów na tym terenie. W literaturze kojarzony jest także z innymi budowlami, jak przebudowany w latach 1750–1760 zamek Sułkowskich w Lesznie, pałac Sapiehów w Wieleniu (ok. 1749 r.) oraz opactwo cystersów w Gościkowie-Paradyżu przebudowane ok. 1757–1760 r.⁴⁷ W 1755 r. spoczął w rydzyńskim kościele parafialnym własnego projektu z 1746 r., pozostającym w typie budowli Kiliana Ignaza Dientzenhofera⁴⁸, a w księdze metrykalnej określony został jako „architectus et adificiorum Rydzyńen”⁴⁹.

Większość badaczy na podstawie źródeł archiwalnych twierdzi, że to on był głównym architektem zakrojonej na szeroką skalę przebudowy rydzyńskiego zamku. Nawet jeżeli urbanistyczny układ miasta, zdominowany osią wschód–zachód biegnącą między

44. Preibisz, *Zamek i klucz rydzyński*, s. 33: „Wśród tychże [wojsk rosyjskich] odznaczał się barbarzyńskim okrucieństwem oddział pułkownika Schultza”.

45. Na temat osoby i mecenatu Stanisława Leszczyńskiego zob. *Stanisław Leszczyński. Król Polski, księciem Lotaryngii. Wystawa w Zamku Królewskim w Warszawie, 25 kwietnia – 10 lipca 2005 roku* (Warszawa: Arx Regia, 2005); *Stanislas Leszczyński: aventurier, philosophe et mécène des Lumières*, oprac. Anne Muratori-Philip (Paris: R. Laffont, 2005); Przemysław Mrozowski, „Leszczyńscy – ród królowej Marii. Les ancêtres de la reine Marie Leszczyńska”, w: *Wersal Marii Leszczyńskiej. Sztuka dworska we Francji XVIII wieku. Le Versailles de Marie Leszczyńska. L'art à la court de France au XVIIIe siècle*, red. Przemysław Mrozowski (Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2013), s. 17–31.

46. *Rokitno – Sanktuarium Matki Bożej Rokitniańskiej*, dostęp 6 lutego 2026, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/rokitno-sanktuarium-matki-bozej-rokitnianskiej>; Stanisław Kowalski, *Zabytki architektury województwa lubuskiego* (Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Konserwatorski, 2010), s. 314–315.

47. Günther Grundmann, *Die Baumeisterfamilie Frantz. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte des 18. Jahrhunderts in Schlesien, Schweden und Polen* (Breslau: Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 1937), s. 85; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5, z. 12, s. 37n.

48. Jan Wrabec, *Architektoniczny język Dientzenhoferów czeskich na Śląsku* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004).

49. Preibisz, *Zamek i klucz rydzyński*. Na temat innych prac Frantza zob. Dalbor, *Pompeo Ferrari 1660–1736*; id., „Grupa późnobarokowych budowli w Polsce i ich budowniczy Karol Marcin Frantz”, *Prace Komisji Historii Sztuki PAU* 9 (1948), s. 245–247; Stanisław Wiliński, „Karol Marcin Frantz, architekt króla polskiego, budowniczym kościoła w Rokitnie”, *Przegląd Zachodni* 3, nr 11–12 (1947), s. 992; Ryszard Hołownia, Krzysztof Kaczmarek, „Paradyż (Gościkowo)”, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2, red. Andrzej Marek Wyrwa, Jerzy Strzelczyk, Krzysztof Kaczmarek (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999), s. 285–298. Architekt łączony jest także z kościołami: św. Marcina w Sicinach, wnętrza ok. 1736, Narodzenia NMP w Kłodzie z l. 1761–1769, św. św. Piotra i Pawła w Krotoszynie z l. 1764–1774, Wniebowzięcia NMP w Zbąszyniu z l. 1779–1796; zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Karol_Marcin_Frantz.

zamkiem a miastem, jest najprawdopodobniej dziełem Pompeo Ferrariego, to Frantz stworzył drugą oś północ-południe, która prowadziła do zespołu budynków gospodarczych na południu przez trzy rozchodzące się promieniście aleje. Na północy, na drodze do Leszna, zbudowano półokrągły dziedziniec honorowy z przyległymi budynkami⁵⁰.

W samym zamku Frantz zmienił wygląd wszystkich elewacji, ukończył odbudowane od podstaw skrzydła południowe i zachodnie oraz przekształcił skrzydło północne w reprezentacyjne, wejściowe. Umowa podpisana 1 czerwca 1742 r. brzmiała następująco: „Pan C. M. Frantz zobowiązuje się w hrabiowskim zamku w Rydzynie ukończyć dwa skrzydła w kierunku wieczora i południa przed nadejściem zimy w roku”. Ponadto „zgodnie z najlepszymi intencjami Jego Ekscelencji, pragnie on również obserwować tę budowę z taką uwagą, aby, gdy dojdzie ona do doskonałości i ukończenia, dobrzy architekci podczas dokładnej rewizji nie mogli panu Frantzowi zarzucić pewnych błędów, z których mogą wyniknąć szkody, dlatego ma on być również uprawniony do składania wszelkich niezbędnych oświadczeń w tym zakresie w dowolnym momencie”⁵¹.

Kolejne listy z października 1742 r. dokumentują postęp prac – wydaje się, że budowa w stanie surowym została ukończona, zgodnie z umową, przed nadejściem zimy, a więc w 1743 r. obiekt mógł zostać zadany. W kolejnych dwóch latach budynek otynkowano

i rozpoczęto prace we wnętrzach. Skrzydła zachodnie oraz południowe, które najbardziej ucierpiały w 1707 r., zostały zbudowane od podstaw, a w niektórych miejscach położono nawet nowe fundamenty. W latach 1745–1746 wybudowano na osi przed skrzydłem północnym ryzalit, w którym znajdowały się dwubiegowe schody paradne kończące się na drugim piętrze podestem z figurami Marsa i Diany. Ponadto wszystkie elewacje zostały ujednoczone poprzez zastosowanie nowych kształtów okien. Dachy również zostały zmienione, a hełmy na wieżach otrzymały charakterystyczne iglice. Przed płaskim ryzalitem skrzydła wschodniego dodano dwa zewnętrzne biegi schodów. Ostateczny rezultat w znacznym stopniu zmienił sylwetkę pałacu i nadał mu jednolity wygląd. Opinie, że odbyło się to ze szkodą dla pałacu Leszczyńskich, wynikają mniej z obiektywnych kryteriów, a bardziej z ducha epoki, w której ferowano sądy niekorzystne dla opcji saskiej, czyli niemieckiej⁵². Prace zakończono w 1750 r. budową stajni, wozowni, pawilonów bocznych i kamiennego mostu od strony północnej.

Bez odpowiedzi pozostaje kilka pytań na temat historii budynku w latach 1737–1741. Trudno sobie wyobrazić, aby Sułkowski, skądinąd bardzo dbający o komfort, mieszkał w zrujnowanym w 1707 r. zamku przez pięć lat – aż do zawarcia umowy z Frantzem w 1742 r. W archiwum rodzinnym, zachowanym do 1945 r., brakowało wyraźnie źródeł z tego okresu, ale

50. Podobnie jak w przypadku budynków w rydzynskim parku nasuwa się pytanie, czy zostały one zbudowane za Józefa czy dopiero za Augusta Sułkowskiego. Na pewno półkoliste oficyny ze swoim neoklasycystycznym wyglądem zewnętrznym zostały rozbudowane przez Augusta Sułkowskiego w latach 1785–1790 według projektu spolonizowanego architekta saskiego Ignacego Graffa; zob. Stanisław Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce* (Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954), s. 101. Graff zbudował również wielkopolskie pałace w Czarniejewie i Gułtowach.

51. „[...] verbündet sich: Hrr. C.M. Frantz, am Hochgräffl. Schlosse zu Reisen die zwey Flügel gegen Abend und Mittag vor dem Eintritt des Winters in diesem Jahre [...] im Stande zu bringen [...]”; „will auch der Hohen Intention Höchstgedachter Sr. Excellence gemäß diesen Bau mit solcher Aufmerksamkeit beobachten, das wann solcher zur Perfection und Stande gekommen, Ihme Herr Frantzen durch gute Architecti bey genauer Revidierung nicht einige Fehler, worauß Schaden zu besorgen, aufgerücket werden können, daher Ihme auch frey stehet, alle nöthige Vorstellungen desfalß in Zeiten zu thun”; zob. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, s. 66–68; Dalbor, *Pompeo Ferrari 1660–1736*, s. 178n.

52. Dalbor, *Pompeo Ferrari 1660–1736*, s. 38: „Na ogół odbudowa i przeróbki za Sułkowskich zeszpeciły zamek i obniżyły jego wartość architektoniczną. Przez dobudowanie klatki schodowej według wymogów pałaców niemieckich, wzorowanych na francuskich, rozbito blokowy charakter gmachu, w elewacji zachodniej zatracono rytm okien wskutek zmiany wykroju otworów okiennych partii środkowej, niezgrabne zaś saskie hełmy wież obciążały sylwetę budowli. Wystrój architektoniczny fasad potraktowano niejednolicie, dekoracje zaś stiukowe sal morskiej i czterech pór roku, jakkolwiek pomysłowe i typowe dla epoki, nie odznaczają się subtelnym smakiem artystycznym”.

istniały dokumenty pośrednio potwierdzające prace budowlane na zamku w latach 1739–1742, jak dowód zakupu piaskowca z należącego do Sułkowskiego kamieniołomu w pobliżu Bolesławca, a także umowa na wypalanie cegieł na placu budowy, którą 26 marca 1739 r. hrabia zawarł z drezdeńskim mistrzem murarskim Johannem Gottlobem Schäfferem⁵³. Na rzecz wcześniejszej daty rozpoczęcia budowy przemawia dokument poświadczający zapłatę Danielowi Jauchowi 423 talarów za rysunki budowlane zamku w Rydzynie⁵⁴, wniesioną w 1738 r. przez saski Bauamt w Warszawie.

Język artystyczny Jaucha, zatrudnionego już przecież przez Sułkowskiego w Warszawie, jest również rozpoznawalny w Rydzynie. Przede wszystkim są to charakterystyczne hełmy o bardzo saskim wyglądzie – przywołujące na myśl Pałac Japoński w Dreźnie. Nie pojawiają się one ani w realizacjach Martina Frantza,

ani jego syna Karola Marcina⁵⁵. Można zatem zaryzykować hipotezę, że plany przebudowy zostały dostarczone przez Saski Urząd Budowlany w Warszawie. Podobne ryzalitty ma pałac Czapskich na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie – według najnowszych badań pochodzą one z fazy przebudowy pałacu przez Karla Friedricha Pöppelmana dla podskarbiego koronnego Jana Ansgarego Czapskiego po 1738 r.⁵⁶ Po zdymisjonowaniu Sułkowski musiał znaleźć nowego architekta, gdyż dla zatrudnianych dotychczas przez niego architektów saskich z Bauamtu współpraca z nim przestała być korzystna. Prawdopodobnie jednak zastrzegł sobie możliwość korzystania ze wcześniej opracowanych planów budowli, co tłumaczyłoby powiązania stylistyczne. Tak też należy rozumieć fragment kontraktu, zgodnie z którym „gute Architecti” mieli prawo „rewidować” dzieło Frantza. Na bramie zamkowej widnieją kluczowe

53. Preibisz (*Zamek i klucz rydzzyński*, s. 65, przyp. 1) powołuje się na Archiwum Sułkowskiego.

54. Z datą 31 III 1738, rachunki na „Ausmessungskosten des Schlosses Reußen nebst der Stadt Lissa u. sämtl. Güter”. Locat des Staatsarchives Dresden 3524. *Polnische Reise-Cammer-Cassa*, t. 2, s. 9; por. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, t. 1, s. 493, s. 415, 493.

55. Według Kręglewskiej-Foksowicz (*Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, s. 96) półorty herbu Sulima, które wieńczyły wieże w Rydzynie, zostały zaczerpnięte z orła Jaucha z pałacu Sułkowskich w Warszawie. Por. Preibisz, *Zamek i klucz rydzzyński*, s. 68: „cztery półorty z herbu Sulima na 4 wieżach, na czopach żeby je obracać: «klejnot rodzinny, orzeł bystrolotny, na lewe skrzydło i prawe obrotny» [rzeźbiarz Stuhl]”. Odrzucam przypuszczenie Grundmanna (*Die Baumeisterfamilie Frantz*, s. 85), że Frantz szkolił się w Warszawie i Dreźnie na budowach Sułkowskiego, bo nie ma na to żadnych źródeł. Grundmann, pisząc o rydzzyńskich „wieżowych narożnych ryzalitach” (turmartigen Eckrisaliten) jako o „charakterystycznym polskim rozwiązaniu, prawdopodobnie jeszcze starszej daty” (charakteristische polnische Anlage wahrscheinlich noch älteren Datums), zachowuje się politycznie poprawnie, a w zdaniu „To więcej niż obowiązek kurtuazji, ale szczerza potrzeba podziękowania polskiej nauce za ten dowód współpracy” wręcz przymilnie; zob. id., *Die Baumeisterfamilie Frantz*, s. 86; pamiętajmy, że 1935–1938 to czas przyjaźni między Polską a hitlerowskimi Niemcami. Kilka lat później – *signum temporis* – podobne formy w Wilanowie stają się „niemieckimi ryzalitami wieżowymi” (deutsche Turmrisaliten); zob. *Warschau*, red. Karl Grundmann, Alfred Schellenberg (Krakau: Buchverl. Deutscher Osten, 1944). Ale również Preibisz (*Zamek i klucz rydzzyński*, s. 80) odnosi się do saskich form u Frantza, wywodząc je z jego socjalizacji w Dreźnie („pokrewieństwa stylistyczne przemawiają za tym, że architekt Frantz wyszedł właśnie z tej szkoły drezdeńskich architektów [według Johanna Gottfrieda Fehresa]”), co jest całkowicie nieudowodnione.

56. Atrybucja pałacu jest sporna. Por. Jadwiga Mielezko, *Pałac Czapskich* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971); Juliusz A. Chrościcki, Andrzej Rottermund, *Atlas architektury Warszawy* (Warszawa: Arkady, 1979), s. 80; Tadeusz S. Jaroszewski, *Księga pałaców Warszawy* (Warszawa: Interpress, 1985), s. 33; Wojciech Boberski, „Domicilium Varsoviense: fundacja biskupa Teodora Potockiego dla jezuitów koronnych (1721)”, *Biuletyn Historii Sztuki* 74, nr 3–4 (2012), s. 501–550; Mikołaj Tomaszewski, *Awanturnik i koneser sztuki. Tomasza Czapskiego żywot i sprawy* (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2023), s. 212–221; Rafał Nestorow, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016); id. „Dessieur Jean Baptiste”, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016), s. 111–114.

daty obejmujące okres przebudowy – 1737 i 1750. Pierwsza z nich potwierdza przyjęty tu początek prac zainicjowanych ewidentnie przed Frantzem.

APOTEOZA SUŁKOWSKIEGO WE WNĘTRZACH PAŁACU W RYDZYNIE

Przebudowa dotyczyła również wnętrza rydzynskiej rezydencji. W prowadzone w nich prace zaangażowani byli sztukator Johann Kössler i rzeźbiarz Christoph Grünewald, któremu przypisuje się zachowane figury na klatce schodowej⁵⁷. W 1745 r. wrocławskiemu malarzowi Georgowi Wilhelmowi Neunhertzowi (1689–1749) zlecono dekorację plafonu w starszej, owalnej Sali Balowej, znajdującej się na drugim piętrze zachodniego skrzydła. Zadanie to freskant wykonał w zaledwie pięć miesięcy⁵⁸. Neunhertz, wnuk Michaela Willmanna i krewny Johanna Christopha Lischki (lub Liški), rozpoznawalny dzięki imponującym dziełom w klasztorach

czeskich (Strahov i Břevnov niedaleko Pragi), śląskich (Krzeszów) czy Neuzelle (Dolne Łużyce), był pewnie najlepszym artystą, jakiego Sułkowski mógł wtedy pozyskać w Europie Środkowej. W Wielkopolsce wykonał wcześniej dekorację malarską kopuły kościoła Cystersów w Łądzie i Oratorium Filipinów w Gostyniu⁵⁹. Ocena artystyczna malowidła stropowego jest dziś niemożliwa, ponieważ fresk został zniszczony w 1945 r. Odtworzono go w latach 1972–1975 na podstawie czarno-białych fotografii, w wersji w znacznym stopniu uproszczonej i nieoddającej także pierwotnej kolorystyki⁶⁰.

Miarodajne stwierdzenia mogą zatem dotyczyć jedynie ikonografii malowidła. Fresk przedstawiał zaślubiny Aleksandra Józefa Sułkowskiego z Anną Przebendowską w 1742 r. (il. 5, 6). Parę otaczały starożytnie bóstwa – Apollo na kwadrydze, Hades, Herkules z maczugą, Chronos, Wenus – a także muzy (np. Melpomena z maską), personifikacje żywiołów i czterech

57. Hermann Ehrenberg, *Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen* (Berlin: Verlag von Wilhelm Ernst u. Sohn, 1893), s. 138; Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, s. 74; Anna Dobrzycka, *Jerzy Wilhelm Neunhertz malarz śląski* (Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958), s. 52.

58. Zob. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, s. 73; Dobrzycka, *Jerzy Wilhelm Neunhertz malarz śląski*, s. 53.

59. Hans Vollmer, „Neunhertz, Georg Wilhelm”, w: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, t. 25 (Leipzig: Verlag von E.A. Seemann, 1931), s. 419; „Neunhertz, Georg Wilhelm”, w: *Neues allgemeines Künstler-Lexikon, oder, Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Formschneider, Lithographen, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc.*, t. 10, red. Georg Kaspar Nagler (München: E.A. Fleischmann: 1936), s. 205. Por. Dobrzycka, *Jerzy Wilhelm Neunhertz malarz śląski* oraz najnowsze prace dotyczące Neunhertza na Śląsku: Andrzej Kozieł et al., *Barokowi malarze i rzeźbiarze w dawnym opactwie Augustianów w Żaganiu* (Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, 2015); Andrzej Kozieł, „Neunhertz (Neyhertz, Neun Hertz, 9 Hertz) Georg Wilhelm Joseph (Jerzy Wilhelm, Jiří Vilém)”, w: *Malarstwo barokowe na Śląsku*, red. Andrzej Kozieł (Wrocław: Via Nova, 2017), s. 586–597; Katarzyna Sonntag, „Malowidła freskowe Georga Wilhelma Josepha Neunhertza w Neuzelle”, *Dzieła i Interpretacje. Rocznik Studentów Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego* 15 (2018), s. 38–55. Odnośnie do hipotezy, że Neunhertz pracował dla dworu królewskiego w Warszawie, zob. Jakub Sito, „Georg Wilhelm Neunhertz w Rzeczypospolitej”, w: *Willmann i inni. Malarstwo, rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wieku*, red. Andrzej Kozieł, Beata Lejman (Wrocław: Via Nova, 2002), s. 228–238.

60. Po 1939 r. pałac służył jako Narodowo-Socjalistyczne Centrum Edukacji Politycznej (NPEA Wartheland); zob. Jerzy Bogdanowicz „Nationalpolitische Erziehungsanstalt Warthegau Schloss Reisen/Wollstein, czyli narodowopartyjny zakład wychowawczy Kraju Warty zamek Rydzyna/Wolsztyn”, *Rocznik Leszczyński* 17 (2017), s. 93–116. Według świadków fresk Sułkowskiego był ozdobiony swastykami. W 1945 r., dzień po zajęciu przez Armię Czerwoną, pałac został podpalony. Sklepienie skrzydła zachodniego z plafonem zostało zniszczone. Odbudowa trwała w latach 1950–1965. Zamek objęło Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Mechaników Polskich z przeznaczeniem na ośrodek hotelowo-konferencyjny; w latach 1972–1977 zrekonstruowano stiuki i freski we wnętrzach – plafon namalowali Alfons Gielniak, Henryk Kot i Tomasz Siwiński. Zob. Zdzisław Moliński, *Zamek w Rydzynie – nie dokończona odbudowa*, dostęp 15 marca 2025, <https://odbudowarekonstrukcjapogonia.wordpress.com/2016/10/04/zamek-w-rydzynie-nie-zakonczona-odbudowa/>.



5 Rydzyna, Sala Balowa w skrzydle zachodnim pałacu, rekonstrukcja z lat 1970–1977. Fot. strumyczek, commons.wikimedia.com, CC-BY-SA-4.0

pór roku, otoczone przez putta, trytony i pomniejsze bóstwa. Wszyscy oni oddawali hołd parze. Uzupełniająca scenę rekwizyty, np. armaty i inne wojenne detale, nawiązywały do chwalebnych czynów Sułkowskiego w wojnie tureckiej 1737 r. Na terenie Rzeczypospolitej, poza Wilanowem, nie jest znane drugie tak monumentalne przedstawienie apoteozy konkretnego magnata⁶¹.

Według opisu z końca XVIII w. w najbardziej widocznych miejscach Sali Balowej znajdowały się duże portrety króla Augusta III, jego żony oraz samego

Sułkowskiego w zbroi. Nad nimi umieszczone były obrazy, niektóre autorstwa niejakiego Benndorffa, przedstawiające żony hrabiego i jego ośmioro dzieci, a między oknami utworzono galerię czterdziestu dziewięciu portretów władców Polski malowanych na blasze⁶².

W 1745 r. Neunhertz wykonał również malowidła ściennie na wewnętrznym dziedzińcu⁶³: na ścianach na poziomie pierwszego piętra namalował personifikacje i herby poszczególnych ziem Rzeczypospolitej. Dwa takie przedstawienia zachowały się na ścianie północnej:

61. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, s. 72: „malowidło al fresco w plafonie, przedstawiające zgromadzonych bogów Olimpu, oddających hołd złączonym herbom Sułkowskiego i niedawno poślubionej drugiej małżonki Anny Przebendowskiej”.

62. Ibid., s. 73: „Na honorowych miejscach tj. nad każdym ze stołów rzeźbionych były portrety Augusta III i żony jego oraz Sułkowskiego w zbroi, wszystkie naturalnej wielkości. Wyżej naokoło ścian wisiały portrety pierwszej żony Sułkowskiego, Anny Marii Stein oraz Anny Przebendowskiej, dalej wszystkich dzieci [...]. Ukoronowanie świeżo utworzonej galerii rodzinnej stanowiło czterdzieści dziewięć wizerunków królów polskich, namalowanych na blasze i w takichże ramach, które były rozmieszczone ponad górnymi oknami, a pod gzymsem, okalającym fresk sufitowy”.

63. Nie jest jasne, czy program ideowy obejmował wszystkie ściany dziedzińca. Raczej nie, ponieważ po stronie wschodniej widoczne są pozostałości starszych fresków, datowanych na 1702 r. i namalowanych przez Palloniego, przedstawiających Marsa i Dianę oraz alegorię śmierci Stanisława Jabłonowskiego, dziadka Stanisława Leszczyńskiego.



6 Georg Wilhelm Neuhertz, *Zaślubiny Aleksandra Józefa Sułkowskiego z Anną Przebendowską w 1742 r.*, malowidło na plafonie Sali Balowej w skrzydle zachodnim pałacu w Rydzynie, ok. 1745, rekonstrukcja z lat 1972–1975, fragment. Fot. Rydzyna-GettyImages-601449055-1920x1264

fresk po prawej stronie to personifikacja Ziemi Dobrzyńskiej na Kujawach (kobieta trzymająca tarczę, na której widnieje podobizna króla Kazimierza Wielkiego; il. 7), po lewej stronie przedstawiono personifikację Prus Królewskich (kobietę w zbroi, z gronostajowym płaszczem przewieszonym przez prawe ramię, trzymającą tarczę z białym orłem, którego szyję opasuje korona, a z tułowia wyrasta ręka w zbroi dzierżąca miecz)⁶⁴.

Dotychczasowe badania niewiele uwagi poświęcały parkowi założonemu w 1690 r. na wschód od pałacu. Sułkowski znacznie go powiększył, ale nie jest pewne, jakie wznosił w nim budynki. Wymieniane budowle – Pawilon Turecki, Domek Chiński, Domek Myśliwski

oraz Oranżeria zwieńczona kopułą ze sceną teatralną w lewym skrzydle (dyspozycja podobna do oranżerii Brühla w pobliskich Brodach) – są w większości dziełem jego następcy, podobnie jak jedyny zachowany do dziś budynek parkowy, czyli ośmioboczny pawilon strzelecki z 2. połowy XVIII w.⁶⁵ Brakuje jednak pogłębionych badań na ten temat⁶⁶. Preibisz wspomina o pomniku jeźdźca pokonującego Turka, wzniesionym za czasów hrabiego i stojącym wówczas za maneżem, służącym gloryfikacji hrabiego jako dowódcy kampanii węgierskiej⁶⁷.

64. Fotografie malowideł na stronie Zamku Królewskiego w Rydzynie, dostęp 6 lutego 2026, <https://zamek-rydzyna.com.pl/galeria/>.

65. Pajzderski, *Zamek w Rydzynie*, s. 174.

66. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, s. 93–124. Autor poświęcił osobny rozdział zmianom budowlanym w pałacu i w parku za czasów Augusta Sułkowskiego (1762–1786), ale zwrócił uwagę na ich „niewybredny smak”.

67. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, s. 88.



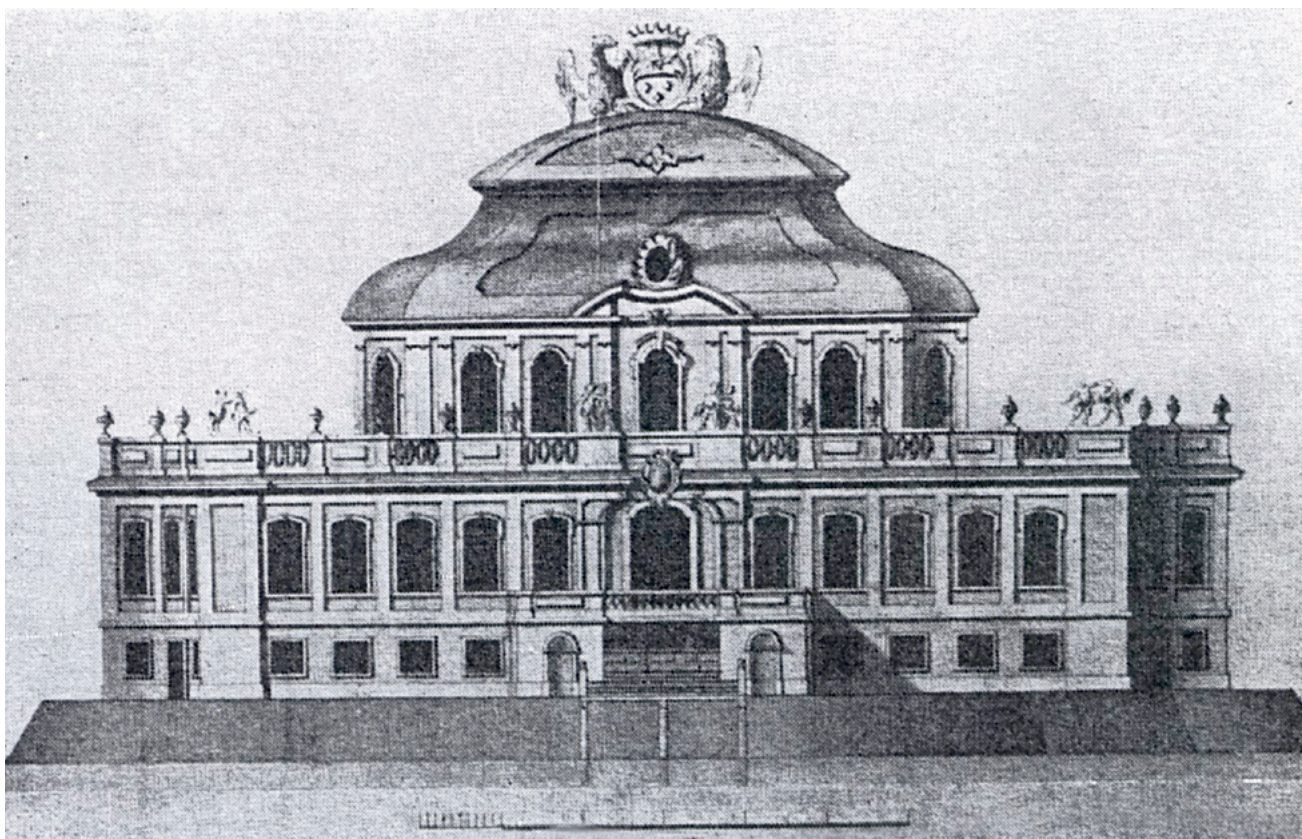
7 Georg Wilhelm Neunhertz, *Personifikacja Ziemi Dobrzyńskiej*, malowidło na dziedzińcu pałacu w Rydzynie, ok. 1745, stan po konserwacji latach 2018–2020. Fot. zamek-rydzyna.com.pl

INNE REZYDENCJE SUŁKOWSKIEGO
W RZECZYPOSPOLITEJ: WŁOSZAKOWICE,
LESZNO, WARSZAWA

Aleksander Józef Sułkowski wybudował w latach 1749–1752 pałacyk myśliwski we Włoszakowicach,

położonych niedaleko Leszna⁶⁸. Budowla, zaplanowana na sztucznej wyspie, powstała na nietypowym rzucie trójkąta równoramiennego ze ściętymi wklęsłymi narożnikami. Główne piętro zajmuje trójkątna Wielka Sala, do której przylega kilka mniejszych pomieszczeń.

68. Ehrenberg, *Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen*, s. 139; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5, z. 12, s. 101–103.



8 Projekt pałacu we Włoszakowicach (Lauswitz), Saski Urząd Budowlany w Warszawie, ok. 1750, Zbiory Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, sign. OpK, 45, nr 6283). Repr. wg Kręglewska-Foksowicz, *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, s. 123

Niezwykły kształt budynku związany jest z jego funkcją myśliwską i został zaczerpnięty z wzorników Sebastiana Serlia i Andrei Pozza. Od XVI do połowy XIX w. panowała duża swoboda przy projektowaniu tego typu budowli – jedynym wymogiem był jej centralny rzut⁶⁹.

Nie jest jasne, w jakim stopniu członkostwo Sułkowskiego w masonerii (a najprawdopodobniej należał on do loży w Dreźnie) wpłynęło na kształt pałacu. Nawiązanie do wolnomularskiej symboliki kielni nasuwa się tu spontanicznie⁷⁰. Również układ wnętrza – zespół

małych pomieszczeń prowadzących do dużej centralnej sali – kojarzy się z masońskimi rytami. Salę wieńczyła kopuła, którą rozebrano w połowie XIX w. W wysokim przyziemiu budynku zachowała się grotta – *sala terrena*. Ona również interpretowana bywa jako miejsce zebrań loży masońskiej⁷¹.

W archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu zachował się niedatowany rysunek Włoszakowic, który z pewnością przedstawia projekt pałacu, najpewniej powstały w trakcie jego budowy około 1750 r.

69. Najbardziej frapujące rozwiązania architektoniczne prezentowane w Europie środkowej to Hvězda arcyksięcia Austrii Ferdynanda II w pobliżu Pragi, Antonin księcia Antoniego Radziwiłła projektu Fryderyka Schinkla czy – zbudowany w kształcie elipsy – Zwierzyniec Franciszka Ludwika von Neuburga w pobliżu Otmuchowa na Śląsku z 1713 r.

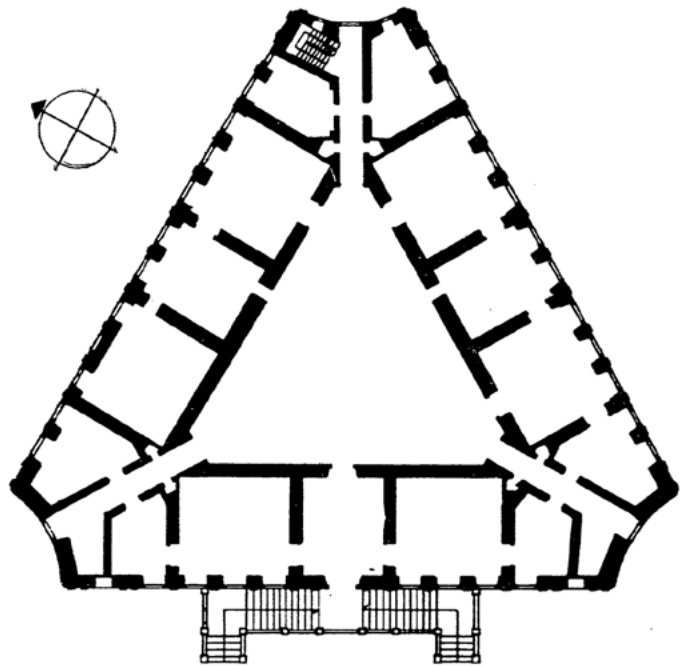
70. Por. Marta Małkus, *Królestwo trójkątów. Tajemnicze miejsce spotkań Masonów. Pałac Sułkowskich we Włoszakowicach*, dostęp 6 lutego 2026, https://historiaposzukaj.pl/wiedza,architektura,1359,architektura_palac_we_wloszkowicach.html; zob. Tadeusz Cegielski, *Ordo ex Chao. Wolnomularstwo i światopoglądowe kryzysy XVII i XVIII wieku*, t. 1: „Oświecenie Różokrzyżowców” i początki masonerii spekulatywnej 1614–1738 (Warszawa: Bellona, 1994). Nie mamy pewnego potwierdzenia przynależności Sułkowskiego do masonerii; według ustnej informacji Adama Perlakowskiego prawdopodobnie brał on udział w jej spotkaniach.

71. Anna Dyszkant, *Pałac – dwór. 1749–1751. Włoszakowice*, dostęp 17 listopada 2024, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/wloszakowice-zespol-palacowy-ob-siedziba-urzedu-gminy>.

(il. 8)⁷². Plan przedstawia budowlę podobną do innych projektów saskiego Bauamtu w Dreźnie czy w Warszawie, takich jak tamtejsze pałace Sułkowskich i Bielińskich. Być może nie należy posuwać się tak daleko jak Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, która przypisała pałac Karlowi Friedrichowi Pöppelmannowi, ale z pewną dozą prawdopodobieństwa można go wiązać z saskimi architektami pracującymi w Warszawie. Niewykluczone, że był to Daniel Jauch, który, jak wspomniano, współpracował z Sułkowskim przy przebudowie Rydzyny⁷³.

Ponieważ pałac nigdy nie był przebadany archeologicznie, nie można *a priori* odrzucić jeszcze innej możliwości. Jego trójkątny rzut (il. 9) mógł pochodzić jeszcze z czasów poprzedniczki obecnego pałacu – rezydencji wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego z lat 1641–1646. Została ona zaplanowana przez Krzysztofa Bonadurę Starszego, twórcę – według Jana Białostockiego – jednej z najbardziej niekonwencjonalnych budowli polskiego manieryzmu – kościoła w Grodzisku Wielkopolskim pod Poznaniem, łączącego pozornie nieprzystające do siebie formy geometryczne⁷⁴. Wybór unikatowego rzutu we Włoszakowicach jeszcze w XVII w. wynikałby wówczas nie tylko z brawury formalnej architekta, ale także z poglądów budowniczego pałacu – Johanna Ludwiga Wolzogena (1600–1661), uciekiniera z Cesarstwa i teologa unitariańskiego (ariańskiego)⁷⁵.

W latach 1750–1760 na zrubie wcześniejszego pałacu Leszczyńskich w Lesznie, spalonego w 1707 r., wzniesiono według projektu Karola Marcina Frantza miejską rezydencję Sułkowskiego z prawdopodobnie



9 Włoszakowice, pałac, rzut parteru. Repr. wg *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5, z. 12, s. 102

dwudziestopięciosiowym skrzydłem z płytkim siedmioosiowym ryzalitem frontowym, zwieńczoną dachem czterospadowym, o fasadach podzielonych lizajnami. Wielokrotnie przebudowywana (przez Ignacego Graffa ok. 1780 r., po 1845 r. na pruskie gimnazjum oraz w latach 1882–1883 na urząd skarbowy i sąd okręgowy), zatraciła swoją barokową stylistykę. Dopiero po 2021 r. odkryto wnętrza z okresu Sułkowskiego – przede wszystkim tzw. westybul w pomieszczeniu pierwszego piętra (w XIX w. służący jako gabinet prezesa sądu)

72. Zbiory Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, sygn. OpK, 45, nr 6283 (niedatowany).

73. Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce* (Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969), s. 45–48; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5, z. 12, s. 101–103; Kręglewska-Foksowicz, *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, s. 122–125. Por. też: Wiliński, „Karol Marcin Frantz”; Edmund Lepka, *Od Opola Przemysłowego do włoszakowickiej gminy. Zarys Monograficzny* (Włoszakowice: Gminny Ośrodek Kultury we Włoszakowicach, 2002), s. 69; Dyszkant, *Pałac – dwór. 1749–1751. Włoszakowice*. Znamy nazwiska rzemieślników, którzy stworzyli dla pałacu kominki, ramy luster, wazony itp.; zob. Ehrenberg, *Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen*, s. 139.

74. Jan Białostocki, „Kościół św. Jadwigi w Grodzisku Wielkopolskim”, *Biuletyn Historii Sztuki* 20, nr 1 (1958), s. 124–125.

75. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, s. 45–48 (tamże starsza literatura); Kręglewska-Foksowicz, *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, s. 122; por. *Mysł ariańska w Polsce XVII wieku. Antologia tekstów*, red. Zbigniew Ogonowski, Tadeusz Włodarczyk (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991), s. 647; Johann Ludwig Wolzogen, *Johannis Ludovici Wolzogenii Baronis Austriaci, Opera omnia, exegetica, didactica, et polemica, Quorum Seriem versa pagina exhibet, Cum indicibus necessariis* (Amsterdam: Hendrick Boom, 1668).

z malarskimi plafonami (prawdopodobnie autorstwa Neunhertza) przedstawiającymi, podobnie jak w Rydzynie, apoteozę Aleksandra Józefa Sułkowskiego, m.in. jego jako Heliosa w rydwanie. Dalsze prace badawcze i konserwatorskie są w toku, trudno więc teraz formułować końcowe wnioski odnośnie do architektury i wystroju pałacu z tego czasu⁷⁶.

Warszawską rezydencją Sułkowskiego był tzw. Pałac Kazimierzowski, dziś główny budynek uniwersyteckiego kampusu przy Krakowskim Przedmieściu. Zbudowany został w latach 1634–1641 dla króla Władysława IV. *Villa Regia* była czterokondygnacyjnym budynkiem wznoszącym się wysoko na skarpie wiślanej, flankowanym od zachodu przez dwa równoległe pawilony. Już August II Mocny zwrócił uwagę na pałac i w 1725 r. zakupił go za pośrednictwem Konstantego Sobieskiego, a Saskiemu Urzędowi Budowlanemu w Warszawie nakazał sporządzenie kilku planów przebudowy, które jednak nie zostały wykonane. W 1735 r. August III

przekazał ruiny pałacu Aleksandrowi Józefowi Sułkowskiemu, który w latach 1737–1739 zlecił przebudowę Danielowi Jauchowi, Karlowi Friedrichowi Pöppelmannowi i Johannowi Sigismundowi Deybelowi⁷⁷. Pöppelmann, nadzorujący budowę w latach 1737–1739 (a być może również później), stworzył – czego dowodzą źródła ikonograficzne (il. 10)⁷⁸ – rezydencję z charakterystyczną blaszaną kopułą, wzorowaną na pałacu Hardouin-Mansarta w Clagny czy projektach Boffranda dla Luneville i Jarville-la-Malgrange⁷⁹. Ta efektowna kwadratowa kopuła (*dôme carré*), z zegarem i figurą wzbijającego się do lotu orła, nawiązywała do herbu Sulima, rodowego znaku Sułkowskich⁸⁰. Elewacje otrzymały płaską artykulację lizenową, tworzącą system ramowo-płycinowy, typowy dla architektury saskiej tego czasu i chętnie stosowany przez Pöppelmanna. Rozległa neoklasycystyczna przebudowa przeprowadzona po 1824 r.⁸¹ zatarła charakter wcześniejszej architektury. Jedynie fasada wiślana, wraz z przywróconymi

76. Ewa Kręglewska-Foksowicz, *Pałac Sułkowskich – dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Poznań 1969, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu, Delegatura w Lesznie; najlepsze opracowanie fresków zob. Maciej Urban, Magdalena Musik-Moskal, „Pałac Sułkowskich w Lesznie. Historia, odkrywanie wartości, konserwacja”, w: *Leszczyńscy i Sułkowscy w XVI–XVIII wieku*, s. 197–217. Z ustniej informacji Andrzeja Koziela wiem, że po autopsji fresków nie wierzy on w autorstwo Neunhertza.

77. Dokładną analizę planów architektonicznych zawiera opracowanie *Wspólne dziedzictwo polsko-saskie* (zwł. rozdziały *Pałac Kazimierzowski w Warszawie, projekty przebudowy dla Augusta II* i *Przedsięwzięcia budowlane Aleksandra Józefa Sułkowskiego*).

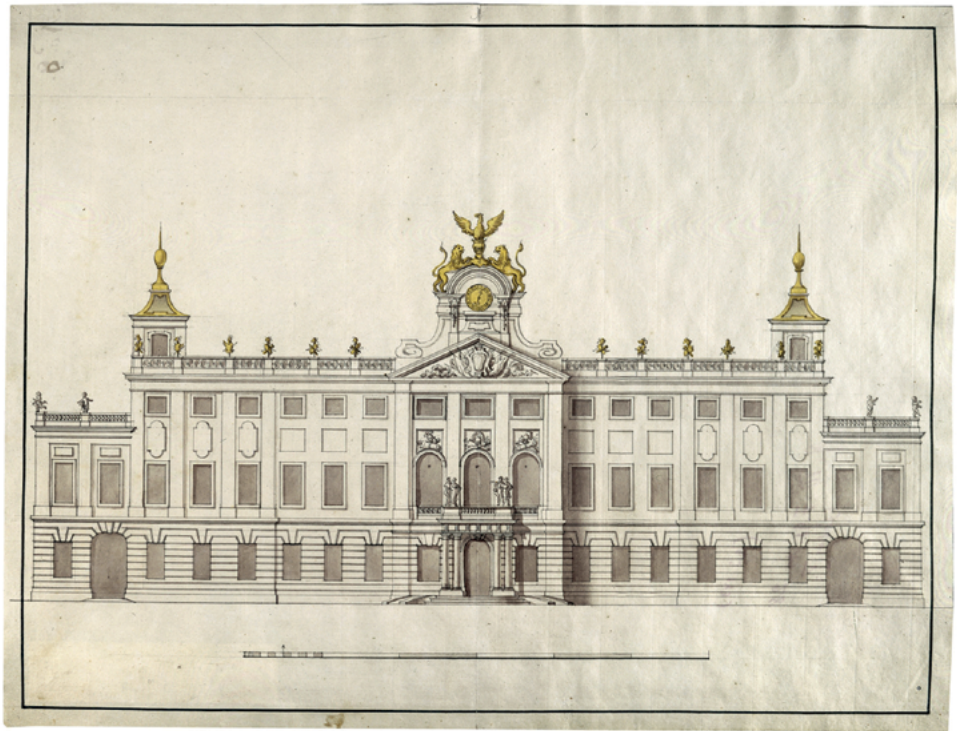
78. Pałac Sułkowskiego widoczny jest na panoramach Warszawy autorstwa Frantza Conrada Schmidta z roku 1737 (Schr 007, F 087, Nr 7 y [kat. I.3.3]) i z 1740 (Ing. Corps. B III, Warschau 3 [kat. I.3.4]), niemniej wydaje się, że w przypadku pierwszej z nich gmach – wówczas w budowie – został przedstawiony (notabene niedokładnie) jako już ukończony, podobnie jak Zamek Królewski. Znacznie bardziej wiarygodnymi źródłami ikonograficznymi dokumentującymi jego wygląd po przebudowie są trzy obrazy Bernarda Bellotta (*Widok Warszawy od strony Pragi, 1770; Widok Warszawy z Pałacem Ordynackim, 1772; Widok Warszawy z tarasu Zamku Królewskiego, 1773*) oraz rysunki Zygmunta Vogla i Antoniego Hiża (Muzeum Narodowe w Warszawie, Gabinet Rycin BUW).

79. Jakub Sito, „Das Sandomirsche Palais – die Warschauer Residenz Heinrich Brühls an der Wierzbowa-Straße. Aspekte der Architektur und Stadtplanung”, w: *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, il. 199.

80. We wczesnych projektach powstałych ok. 1735–1736 r. w szeroko rozumianym kręgu Deybla oraz Jaucha lwy podtrzymywały klejnot herbowy Sułkowskich – szyszak rycerski z osadzonym na nim pół orłem. Natomiast Pöppelmann, autor ostatecznego projektu z ok. 1736–1737 r., zaproponował całą postać orła nad wysokiej nadstawie („Aufsatz”) na dachu; por. Paweł Migasiewicz, „Przedsięwzięcia budowlane Aleksandra Józefa Sułkowskiego”, w: *Wspólne dziedzictwo polsko-saskie*, s. 1089–1104.

81. Po 1766 r. budynek zyskał nową nazwę: Pałac Rzeczypospolitej dla Kadetów, a jego wnętrza zaadaptowano do nowych potrzeb. Przebudowę kierował Domenico Merlini. Szkoła została zlikwidowana w roku 1795. W 1816 r. pałac wraz z budynkami wzniesionymi na terenie dawnych koszar stał się siedzibą Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego, a od 1817 r. również Liceum Warszawskiego. Od 1824 r. do końca lat 20. XIX w. był przebudowywany przez Hilarego Szpilowskiego i Wacława Ritschela; w latach 30. usunięto kopułą dach z figurą orła.

10 Współpracownik
 Johanna Sigmunda Deybla,
 projekt przebudowy
 Pałacu Kazimierzowskiego
 w Warszawie dla Aleksandra
 Józefa Sułkowskiego, elewacja
 od strony Krakowskiego
 Przedmieścia, 1735–1736,
 Drezno, Sächsisches
 Hauptstaatsarchiv, SSHD 12884
 Karten und Risse, Schr 007,
 F 090, Nr 028. Fot. Instytut
 Sztuki PAN © Sächsisches
 Hauptstaatsarchiv



na miejsce oryginalnymi figurami Herkulesa i Minerwy autorstwa Georga Plerscha⁸², mimo zniszczeń z 1944 r. ma do dzisiaj barokową szatę z czasów Sułkowskiego.

Wśród rysunków architektonicznych przechowywanych w archiwum drezdeńskim znajdują się rzuty pałacu Aleksandra Józefa Sułkowskiego w Piasecznie oraz Bolimowa – zarówno miasta, jak i rozrysowanej prawdopodobnie przez Carla Friedricha Pöppelmana rezydencji Sułkowskiego wraz z projektem nowego ukształtowania ogrodu. Poza kościołem parafialnym w Piasecznie budowle te nie przetrwały kolejnych zmian właścicieli – już w maju 1738 r. Sułkowski otrzymał konsens na cesję starostwa Bolimowa, natomiast

w 1748 r. pozbył się starostwa piaseczyńskiego. Wydaje się, że rezydencja Sułkowskiego w Bolimowie nigdy nie powstała, a około 1740 r. rozebrano drewniany piaseczyński *Lustpalais* projektu Pöppelmana, w którym Sułkowski gościł króla i magnaterię polską na polowaniach. Na tym miejscu wszechmocny Heinrich von Brühl, nowy starosta piaseczyński⁸³, zbudował w latach ok. 1748–1754 kolejny pałac myśliwski. Z wysunięciem dalszych wniosków zaczekać trzeba na konkluzje wynikające z najnowszej publikacji Jakuba Sity i Pawła Migasiewicza oraz na wyniki aktualnie prowadzonych badań archeologicznych⁸⁴. Dla uzupełnienia należy również wspomnieć, że Sułkowski miał jeszcze dwór zbudowany

82. Aleksander Kraushar, *Pałace: Rzeczypospolitej, Kazimierzowskiego, Radziwiłłowski i Błękitny. Zarysy historyczno-obyczajowe* (Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin: Księgarnia św. Wojciecha, 1925); Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, t. 1, s. 412–415; Juliusz A. Chrościcki, *Trakt Królewski* (Warszawa: Zakład Wydawniczo-Propagandowy PTTK, 1981), s. 67n.; Jolanta Putkowska, „Pałac Kazimierzowski”, w: *Ars et Educatio. Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Jerzy Miziołek (Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2003), s. 205–215; Sito, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej*, s. 264 (z błędną informacją, że właścicielem pałacu był August Aleksander Sułkowski); por. też: Hubert Kowalski, „Dekoracja rzeźbiarska Pałacu Kazimierzowskiego”, *Konteksty* 62, nr 3–4 (2008), s. 193–200.

83. Cesja nastąpiła na rzecz Franciszka Szembeka, wojewody inflanckiego, ale już wkrótce właścicielem Piaseczna stał się Brühl.

84. Por. Migasiewicz, „Przedsięwzięcia budowlane Aleksandra Józefa Sułkowskiego”, s. 1105–1114 (Piaseczno: XII.2 i XII.3); s. 1115–1121 (Bolimów: XII.4). Zob. też: Andrzej Gałkowski, „Pałac Myśliwski dla Augusta III Wettyna oraz jego pobytu w Piasecznie na podstawie kwerendy w zbiorach drezdeńskich”, w: *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Książąt Mazowieckich w Piasecznie* (Piaseczno: [s.n.], 2021), s. 7–13; id., „Nieznane wizerunki

w Krajence (koło Złotowa), wzmiankowany po 1743 r. – dzisiejszy tzw. pałac Sułkowskich pochodzi jednak dopiero z 1825 r.⁸⁵ Do niego należał ponadto drewniany dwór z dużym włoskim ogrodem w Sokolnikach, ale istniejący dziś rokokowy zamek został zbudowany dopiero przez Ferdynanda Naxa w latach 1774–1775⁸⁶.

ZAMEK W BIELSKU

W 1752 r. Sułkowski kupił wolne państwo stanowe Bielsko (freie Standesherrschaft Bielitz), którego ziemia należąca do Piastów cieszyńskich została wydzielona z ich dóbr w 1572 r., kiedy to cesarz Franciszek I Stefan Lotaryński podniósł je do rangi księstwa i nadał właścicielowi tytuł księcia Rzeszy⁸⁷. Odtąd hrabia używał tytułatury „Aleksander Józef z Sułkowa Borowego Sułkowski, książę Świętego Państwa Rzymskiego i książę na Bielsku, łowczy nadworny litewski, generał broni, najwyższy ochmistrz i pierwszy minister gabinetowy dworu Saskiego, starosta piaseczyński, odolanowski, nowodworski”. Przejął istniejący w Bielsku zamek, który zaczął rozbudowywać po pożarze w 1753 r. Ale dopiero

jego syn po 1787 r. przekształcił go w monumentalną rezydencję. Osiemnastowieczne fazy budowlane są trudne do rozgraniczenia, ponieważ dzisiejszy neorenesansowy kostium zamek zawdzięcza przebudowie m.in. Johanna Pötzelmeyera z lat 1850–1864 (wtedy powstała m.in. eklektyczna fasada zwrócona w stronę Placu Bolesława Chrobrego). Dotychczasowe studia sporej grupy badaczy koncentrowały się albo – jak w przypadku Jerzego Rozpędowskiego – na średniowiecznym zamku piastowskim, albo – co ma miejsce w ostatnich latach – na wiedeńskiej genezie XIX-wiecznej przebudowy⁸⁸. Jedyne źródło dokumentujące wygląd zamku XVIII-wiecznego – panorama Bielska Samuela Johannýego z 1801 r.⁸⁹, pokazuje dwuskrzydłowe założenie z czterospadowymi dachami, wieżą od północy i kaplicą z trzema oknami od południowego wschodu (il. 11). Z niego i z innych przekazów dowiadujemy się, że podczas wojny siedmioletniej na pewno zamurowano XVII-wieczny krużganek oraz podwyższono skrzydła zamkowe do trzech kondygnacji. Brak stylowych akcentów może być wynikiem serii pożarów i przebudów⁹⁰, ale jednocześnie wydaje się,

założenia pałacowo-ogrodowego w Bolimowie ze zbiorów drezdeńskich”, *Techne. Seria Nowa* 12 (2023), s. 141–162.

85. Zob. Leszek Kajzer, „Pałac w Sokolnikach w świetle nowszych badań”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archeologica* 7 (1985), s. 171–188.

86. Anna Michalska, *Sokolniki. Zespół pałacowo-parkowy*, dostęp 17 listopada 2024, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-261515>.

87. Zob. Piotr Kenig, „Relacja z przekazania księstwa bielskiego Aleksandrowi Józefowi Sułkowskiemu 1 lipca 1752 roku”, *Zeszyty Sułkowskich* 1 (2012), s. 9–24; Jiří, Brňovják, „Hrabě-Kníže-Vévoda. Titulární vzestup Alexandra Josefa Sułkowského, držitele bílského panství”, *Slezský Sborník* 113, nr 1 (2015), s. 23–46.

88. Zob. Agnieszka Olczyk, *Zamek – Bielsko-Biała*, dostęp 19 lutego 2025, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bielsko-biala-zamek>, OT NID w Katowicach, 2014; Jerzy Rozpędowski, „Zamek w Bielsku”, *Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej. Architektura* 4 (1960), s. 56–74; Maria Bicz-Suknarowa, Waldemar Komorowski, „Zamek w Bielsku”, w: *O sztuce Górnego Śląska i przyległych ziem małopolskich*, red. Ewa Chojecka (Katowice: Wydawnictwo Oddziału Górnośląskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 1993), s. 91–136; Bogusław Chorąży, Piotr Kenig, Grzegorz Madej, *Zamek w Bielsku. Zarys historyczny / The Castle in Bielsko. A Historical Profile* (Bielsko-Biała: Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej, 2006); Jerzy Polak, „Inwentarz zamku bielskiego z 1786 roku”, w: *Z badań nad dziejami Bielska-Białej od XIII do XX wieku*, red. Jerzy Polak (Bielsko-Biała: Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Miejskiego, 2007), s. 11–29. Ogólnie o Bielsku-Białej i roli Sułkowskich zob. Ewa Chojecka, „Bielsko i Biała – miejsca wielorakich pamięci”, w: *Czytanie miasta. Bielsko-Biała jako kulturowy palimpsest*, red. Marek Bernacki, Robert Pysz (Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, 2016), s. 9–23.

89. *Kaplica Zamkowa św. Anny*, dostęp 15 marca 2025, <https://muzeum.bielsko.pl/pl/kaplica>. Z powodu pewnej skrótowości artykułu nie zajmuję się w nim patronatem Sułkowskiego nad kościołem parafialnym św. Mikołaj: w Bielsku. Zob. Grzegorz Madej, „Cyborium z fundacji księcia Aleksandra Józefa Sułkowskiego dla kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Mikołaja w Bielsku na Śląsku Cieszyńskim z roku 1760”, *Zeszyty Sułkowskich* 1 (2012), s. 25–48.

90. Zamek został częściowo uszkodzony przez pożar w 1753 r., a następnie odremontowany. Kolejne rozległe prace budowlane rozpoczął w 1787 r. Franciszek Sułkowski. Po kolejnym pożarze w 1808 r. nadbudowano skrzydła południowe i zachodnie do trzech kondygnacji. Do 1830 r. przebudowano również kaplicę zamkową w narożniku południowo-wschodnim.



11 Zamek Sułkowskich w Bielsku (budynek oznaczony cyfrą 7), fragment *Panoramy Bielska* Samuela Johanny'ego, 1801, Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej. Fot. commons wikimedia.org

że nie była to budowla, której wystrój architektoniczny był przedmiotem zainteresowań księcia. Mimo że tytuł książęcy wiązał go z Bielskiem, hrabia najwyraźniej wołał Rydzynę jako swoją stałą rezydencję.

NIESPEŁNIONE NADZIEJE MECENASA SZTUKI: WNIOSKI

Czym kierował się Aleksander Józef Sułkowski przy wyborze architekta dla swojej rezydencji w Rydzynie? Czy powołanie śląskiego mistrza budowlanego, który nie zrealizował wcześniej żadnego projektu na ziemiach polskich, było rozpoznawalnym sygnałem, że formy architektoniczne i malownicza dekoracja zamku miały świadomie sięgać do sztuki Habsburgów? Byłaby to aluzja do nowego mecenasa rodziny cesarskiej, której kilka lat później Sułkowski zawdzięczał tytuł książęcy. Teorii tej nie udało się jednak zweryfikować, a jej symboliczna treść nie miałaby większego znaczenia, biorąc pod uwagę fakt, że już w 1740 r. Habsburgowie tracą Śląsk⁹¹.

Odnalezione dowody współpracy Jaucha przy projektowaniu Rydzyny uprawomocniają natomiast inną teorię dotyczącą wyboru architekta. Najwyraźniej plany Sułkowskiego, nawet po jego spektakularnym upadku, nadal koncentrowały się wokół Wettinów. Winą za dymisję Sułkowski obarczył swój choleryczny temperament i długo nie zdawał sobie sprawy, że oddalenie od dworu jest ostateczne, a jego czas w Saksonii dobiegł końca. Podejmował kolejne próby porozumienia się z dworem, niektóre naiwne, inne stymulowane przekonaniem o własnej wielkości i życiowej misji. Wszystkie świadczyły o tym, że najprawdopodobniej nie zrozumiał w całym tym spektaklu roli Brühla, gdyż do końca życia łudził się, że uda mu się pojednać z królem dzięki wstawiennictwu tego ostatniego. Były to próby niefortunne, bo to przecież Brühl najbardziej skorzystał na upadku Sułkowskiego i nie mógł być zainteresowany ułatwieniem mu powrotu do Drezna. Te złudne nadzieje na pogodzenie się z królem hrabia żywił aż do śmierci swojej pierwszej żony, czyli do 1741 r.⁹²

91. Odniesienia do Czech i Austrii można znaleźć w kolumnie Trójcy Świętej na rynku w Rydzynie, którą Andrzej Schmidt wznosił w latach 1760–1761 na polecenie Sułkowskiego. Preibisz (*Zamek i klucz rydzynski*, s. 183) uważa, że należy ona do typu tamtejszych kolumn morowych.

92. Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta*, s. 256.



12 Karl Martin Frantz, kościół pw. św. Stanisława Biskupa w Rydzynie, ok. 1750, widok wnętrza ku wschodowi. Fot. Tomasz Torbus, 2007

Po tym wydarzeniu jego cele zdawały się być bardziej skupione na budowaniu w Rzeczypospolitej „familii” wzorowanej na Potockich czy Czartoryskich. Jego duże latyfundia odegrały kluczową rolę w zakrojonych na szeroką skalę planach dynastycznych ambitnego magnata. Istnieją jednak przesłanki, które można znaleźć m.in. w listach do jego syna Aleksandra, wskazujące na to, że uważał siebie lub swojego najstarszego syna za odpowiedniego kandydata na następcę tronu⁹³. Program ikonograficzny w Sali Balowej i malowidła ściennie na wewnętrznym dziedzińcu wpisują się w koncepcję reprezentacji władcy.

Nie ma oznak świadomego zerwania z językiem artystycznym dworów w Dreźnie i Warszawie. Wydaje się, że w przypadku Rydzyny i Włoszakowic Karol Marcin Frantz był w znacznej mierze jedynie architektem

wykonawczym, nad którym czuwał przedstawiciel warszawskiego urzędu budowlanego, przypuszczalnie Daniel Jauch. Również zatrudnienie do dekorowania pałacu Georga Neunhertza tylko na pozór wydaje się być zerwaniem z sasko-polską tradycją budowlaną. Jak bowiem dowodzą najnowsze ustalenia archiwalne Jakuba Sity⁹⁴, Neunhertz był o wiele bardziej zaangażowany w Polskę, a w szczególności na dworze królewskim. Zanim zatrudnił go Sułkowski, pracował dla Augusta II, Branickich i Sapiechów.

Zarówno w Warszawie, jak i podczas podróży Sułkowski nabywał pałace należące wcześniej do królów. Zamieszkanie w dawnej królewskiej rezydencji stanowiło dla magnaterii nobilezację, co wykazał Rafał Nestorow na przykładzie rodziny Sieniawskich, następców Jana Sobieskiego w Wilanowie⁹⁵. Egzemplifikacją

93. Grzegorz Madej, *Bielska linia książęcego rodu Sułkowskich (1786–1918)* (Bielsko-Biała: Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej, 2018).

94. Jakub Sito, „Georg Wilhelm Neunhertz w Rzeczypospolitej”, s. 228–238.

95. Rafał Nestorow, „«Magna pompa et splendido apparatu». Ceremonia pogrzebowa Adama Mikołaja Sieniawskiego we Lwowie i Brzeżanach w r. 1726”, w: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. Andrzej Betlej et al. (Kraków: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego,

wyniesienia własnej rangi społecznej do poziomu niemalże królewskiego jest zamówiony przez Sułkowskiego w 1745 r. plafon w Sali Balowej rydzynskiego pałacu.

W pierwszym pokoleniu Sułkowscy mozolnie wspinali się po szczeblach kariery do tytułu burgrabiego, a już w drugim pokoleniu jednemu z członków rodziny udało się przez kilka lat sprawować realną władzę w dwóch europejskich państwach. Po utracie tej władzy nadal o niej marzył: zamieszkiwał w dawnych pałacach królewskich, które przebudowywał, sięgając po formy monumentalne, czy organizował dla siebie niemalże monarsze procesje, takie jak ta w Lesznie 9 września 1738 r., o której świadkowie pisali w tonie zdumienia połączonego z zazdrością. Wreszcie rozkazał sportretować się na plafonie rydzynskiej Sali Balowej w pozie królewskiej, w otoczeniu bogów. Sztuka, którą zlecał, pozostała saska w wyrazie artystycznym. W tym sensie Hermann Ehrenberg niewiele przesadził, pisząc w 1893 r., że Rydzyna była niczym więcej, jak tylko

mocno skarłowaciałym odbiciem drezdeńskiego splendoru⁹⁶. *Summa summarum*, strategie reprezentacyjno-polityczne stosowane przez Sułkowskiego, które znajdowały odzwierciedlenie w przepychu architektury, legitymizowały coś, co hrabia już dawno utracił – kluczową pozycję zajmowaną w unii polsko-saksońskiej, państwie, o którym nie przestawał marzyć.

POST SCRIPTUM

Z dosyć monotonnego życia w wybranej na rezydencję Rydzynie starego Sułkowskiego w nader dramatyczny sposób wyrwał sam Fryderyk II. Podczas wojny siedmioletniej uznał go za sojusznika Habsburgów i w 1759 r. kazał uwięzić w twierdzy głogowskiej. To piętnastomiesięczne zniewolenie było dla starego człowieka szokiem fizycznym i psychicznym, z którego nigdy się już nie otrząsnął. Zmarł w 1762 r. i został prawdopodobnie pochowany w ufundowanym przez siebie kościele parafialnym w Rydzynie (il. 12)⁹⁷.

Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki UJ, 2006), s. 225–241; id., „Wilanowski epizod Johanna Georga Plerscha w świetle nieznanych materiałów archiwalnych”, *Studia Wilanowskie* 18 (2011), s. 62–75; Jakub Sito, „August Mocny, August III i ich ministrowie – promotorami architektury i sztuki w osiemnastowiecznej Warszawie”, w: *Johann Sebastian Bach. Muzyk i uczonec*, red. Christoph Wolf (Warszawa: Lokomobila, 2011), s. 682–700; Rafał Nestorow, Jakub Sito, *Rezydencja i dobra wilanowskie w świetle materiałów archiwalnych z biblioteki Czartoryskich w Krakowie (RKPS 11318 i 11358)* (Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2010), 96. Ehrenberg, *Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen*, s. 143.

97. Zob. Adam Perłakowski, „Oczywiste bezprawie: cesarski Franz Philipp von Sternberg wobec porwania i uwięzienia Aleksandra Józefa Sułkowskiego w latach 1759–1760 – uwagi wstępne”, *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* 31, nr 3 (2025), s. 221–232. Miejsce pochowania Sułkowskiego nie jest pewne. W kościele św. Mikołaja w Lesznie znajduje się epitafium hrabiego z 1762 r., ale to w Rydzynie jest krypta rodowa oraz druga, nieotwarta, gdzie domniemywać można jego pochówku. Zob. Maciej Urban, *Barokowej Rydzyny przypadki* (Leszno: Miejska Biblioteka Publiczna w Lesznie, 2024).

SUMMARY

The Short Political Career of Aleksander Józef, Count Sulkowski (1695–1762), a Minister in the Saxon Cabinet, and its Echoes in his Artistic Patronage
by Tomasz Torbus

The structure of the Rydzyna palace, as well as written sources, i.e. a 1738 document certifying the payment of 423 thalers to Daniel Jauch for construction drawings of the castle in Rydzyna, permit us to put forward the hypothesis that the plans for the restructuring of this building were provided by the Saxon bureau of construction in Warsaw and that the architect-contractor involved in the venture was Karol Marcin Frantz. A passage in the contract stating that the “gute Architecti” had the right to “review” Frantz’s work should be understood in this light. Design drawings dating from 1750 have also been preserved for another of Sułkowski’s residences in Greater Poland, Włoszakowice, showing a building with strong similarities to other designs by the Saxon *Bauamt* in Warsaw. It is clear that even after his spectacular downfall,

Sułkowski's plans continued to revolve around the Wettin rulers. The count was busily trying to launch a "family", one modelled on the Potockis or Czartoryskis, in the Commonwealth of Poland and Lithuania and there are indications that he considered himself or his eldest son to be a suitable candidate for the throne: the iconographic programme in the Ballroom and the wall paintings in the inner courtyard align with concepts characteristic of the representations of a ruler. In general, the representational and political strategies employed by Sułkowski, which were reflected in the splendour of the architecture, legitimised something that the count had lost long before: his key position in the union of Polish-Lithuanian Commonwealth and Saxony.

BIBLIOGRAFIA

- Baranowski, Andrzej. *Architektura sakralna w Wielkopolsce i jej zleceńodawcy na tle regionalizacji baroku*. Warszawa: Liber pro Arte, 2020.
- Baumgart, Jan. „Bracia Sułkowsy. Część I: pochodzenie i stosunki rodzinne”. *Rocznik Leszczyński* 7 (1985): 61–98.
- Baumgart, Jan. „Bracia Sułkowsy. Część II: młodość i wychowanie”. *Rocznik Leszczyński* 8 (1987): 41–56.
- Baumgart, Jan. „Bracia Sułkowsy. Część III: podróże w kraju i za granicą”. *Rocznik Leszczyński* 9 (1989): 9–42.
- Baumgart, Jan. „Historia i zawartość Archiwum Książąt Sułkowskich w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk”. *Roczniki Historyczne* 16, z. 1 (1939): 116–147.
- Bernatowicz, Tadeusz. „Czekając na króla. Barokowe rezydencje między Warszawą a Dreznem przy trakcie pocztowym Augusta III z 1750 roku”. *Quart*, nr 2 (2020): 70–90. <https://doi.org/10.19195/quart.2020.2.74546>.
- Bernatowicz, Tadeusz. *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Białostocki, Jan. „Kościół św. Jadwigi w Grodzisku Wielkopolskim”. *Biuletyn Historii Sztuki* 20, nr 1 (1958): 124–125.
- Bicz-Suknarowa, Maria, i Waldemar Komorowski. „Zamek w Bielsku”. W: *O sztuce Górnego Śląska i przyległych ziem małopolskich*, redakcja Ewa Chojecka, 91–136. Katowice: Wydawnictwo Oddziału Górnośląskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 1993.
- Biehl, Walther. „Schloss Neschwitz in der Oberlausitz. Ein Kleinod altsächsischer Gartenkunst”. *Mitteilungen des Landesvereins Sächsischer Heimatschutz* 17, nr 5–6 (1928): 187–200.
- Boberski, Wojciech. „Domicilium Varsoviense: fundacja biskupa Teodora Potockiego dla jezuitów koronnych (1721)”. *Biuletyn Historii Sztuki* 74, nr 3–4 (2012): 501–550.
- Bogdanowicz, Jerzy. „Nationalpolitische Erziehungsanstalt Warthegau Schloss Reisen/Wollstein, czyli narodowopolityczny zakład wychowawczy Kraju Warty zamek Rydzyna/Wolsztyn”. *Rocznik Leszczyński* 17 (2017): 93–116.
- von Boroviczény, Aladar. *Graf von Brühl. Der Medici, Richelieu und Rothschild seiner Zeit*. Zürich–Leipzig–Wien: Amalthea Verlag, 1930.
- Brňovják, Jiří. „Hrabě-Kníže-Vévoda. Titulární vzestup Alexandra Josefa Sułkowského, držitele bílského panství”. *Slezský Sborník* 113, nr 1 (2015): 23–46.
- Bryliński, Antoni. „Pompeo Ferrari – życie prywatne w latach 1702–1736”. *Rydzyniak* 2 (1994): 38–45.
- Buzási, Enikő. *Ádám Mányoki (1673–1757). Monographie und Œuvrekatalog*. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2003.
- Cegielski, Tadeusz. „Ordo ex Chao”. *Wolnomularstwo i światopoglądowe kryzysy XVII i XVIII wieku*, t. 1: „Oświecenie Różokrzyżowców” i początki masonerii spekulatywnej 1614–1738. Warszawa: Bellona, 1994.
- Chojecka, Ewa. „Bielsko i Biała – miejsca wielorakich pamięci”. W: *Czytanie miasta. Bielsko-Biała jako kulturowy palimpsest*, redakcja Marek Bernacki, Robert Pysz, 9–23. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, 2016.
- Chorąży, Bogusław, Piotr Kenig, i Grzegorz Madej. *Zamek w Bielsku. Zarys historyczny / The Castle in Bielsko. A Historical Profile*. Bielsko-Biała: Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej, 2006.
- Chrościcki, Juliusz A. *Trakt Królewski*. Warszawa: Zakład Wydawniczo-Propagandowy PTTK, 1981.
- Chrościcki, Juliusz A., i Andrzej Rottermund. *Atlas architektury Warszawy*. Warszawa: Arkady, 1979.
- Dalbor, Witold. „Grupa późnobarokowych budowli w Polsce i ich budowniczy Karol Marcin Frantz”. *Prace Komisji Historii Sztuki PAU* 9 (1948): 245–247.
- Dalbor, Witold. *Pompeo Ferrari 1660–1736. Działalność architekta w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Kasa im. Mianowskiego – Instytut Popierania Nauki, 1938.
- Dobrzycka, Anna. *Jerzy Wilhelm Neunhertz malarz śląski*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Dygdala, Jerzy. „Pałac podskarbiego wielkiego koronnego Jana Jerzego Przebendowskiego w Leźnie koło Gdańska w pierwszej połowie XVIII wieku”. *Zapiski Historyczne* 81, nr 1 (2016): 37–62.
- Dygdala, Jerzy. Recenzja „Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738”, Adam Perłakowski. *Wiek Oświecenia* 30 (2014): 211–219.

- Ehrenberg, Hermann. *Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen*. Berlin: Verlag von Wilhelm Ernst u. Sohn, 1893.
- Fellmann, Walter. *Heinrich Graf Brühl. Ein Lebens- und Zeitbild*. Leipzig: Koehler & Amelang, 1989.
- Grundmann, Günther. *Die Baumeisterfamilie Frantz. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte des 18. Jahrhunderts in Schlesien, Schweden und Polen*. Breslau: Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 1937.
- Guttmejer, Karol. „Pompeo Ferrari i konstrukcja jego sklepienia kościoła cystersów w Łądzie”. W: *Lenda novi aevi. Nowożytny zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, redakcja Janusz Nowiński, 96–121. Łądz–Poznań–Warszawa: Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, 2019.
- Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa. Akten der internationalen Tagung zum 250. Todesjahr. Staatliche Kunstsammlungen Dresden 13. – 14. März 2014. Bibliotheca Hertziana – Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte, Rom, 20. – 21. März 2014*. Redakcja Ute C. Koch, Cristina Ruggero. Dresden: Sandstein Verlag, 2017.
- Hentschel, Walter. „Nieznany zamek Augusta Mocnego w Kargowej”. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 3, z. 2 (1958): 127–153.
- Hentschel, Walter. *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*. t. 1–2. Berlin [Ost]: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1967.
- Hentschel, Walter. *Zentralbauprojekte Augusts des Starken. Ein Beitrag zur Rolle des Bauherrn im deutschen Barock*. Berlin: Akademie-Verlag, 1969.
- Hołownia, Ryszard, i Krzysztof Kaczmarek. „Paradyż (Gościkowo)”. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2, redakcja Andrzej M. Wyrwa, Jerzy Strzelczyk, Krzysztof Kaczmarek, 285–298. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999.
- Jaroszewski, Tadeusz S. *Księga pałaców Warszawy*. Warszawa: Interpress, 1985.
- Kaczorowski, Bartłomiej. *Zabytki architektury polskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2009.
- Kajzer, Leszek. „Pałac w Sokolnikach w świetle nowych badań”. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archeologica* 7 (1985): 171–188.
- Kajzer, Leszek, Stanisław Kołodziejski, i Jan Salm. *Leksykon zamków w Polsce*. Warszawa: Arkady, 2002.
- Kanz, Roland. „Die Habitusformierung eines Aufsteigers in Dresden: Neues zu Graf von Brühl”. Recenzja *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa. Akten der internationalen Tagung zum 250. Todesjahr, Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, 13.–14. März 2014 und Bibliotheca Hertziana – Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte, Rom, 20.–21. März 2014*. Dresden, Sandstein Verlag 2017. Redakcja Ute C. Koch, Cristina Ruggero, *Kunstchronik* 71, nr 11 (2018): 564–569.
- Karpowicz, Mariusz. *Sztuka Warszawy w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
- Kenig, Piotr. „Relacja z przekazania księstwa bielskiego Aleksandrowi Józefowi Sułkowskiemu 1 lipca 1752 roku”. *Zeszyty Sułkowskich* 1 (2012): 9–24.
- Koch, Ute Christina. *Maecenas in Sachsen. Höfische Repräsentationsmechanismen von Favoriten am Beispiel von Heinrich Graf von Brühl*. Dresden: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, 2010.
- Kowalczyk, Jerzy. „Ferrari, Pompeo”. W: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, t. 38, 562–563 (München–Leipzig: K.G. Saur, 2003).
- Kowalski, Hubert. *Antyczne tradycje w dekoracji rzeźbiarskiej gmachów Uniwersytetu Warszawskiego przy Krakowskim Przedmieściu*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Kowalski, Hubert. „Dekoracja rzeźbiarska Pałacu Kazimierzowskiego”. *Konteksty* 62, nr 3–4 (2008): 193–200.
- Kowalski, Stanisław. *Zabytki architektury województwa lubuskiego*. Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, 2010.
- Koziół, Andrzej. „Neunhertz (Neyhertz, Neun Hertz, 9 Hertz) Georg Wilhelm Joseph (Jerzy Wilhelm, Jiří Vilém)”. W: *Malarstwo barokowe na Śląsku*, redakcja Andrzej Koziół, 586–597. Wrocław: Via Nova, 2017.
- Koziół, Andrzej, Artur Kolbiarz, Marek Kwaśny, Małgorzata Macura, i Adam Szeląg. *Barokowi malarze i rzeźbiarze w dawnym opactwie Augustianów w Żaganii*. Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, 2015.
- Kraushar, Aleksander. *Pałace: Rzeczypospolitej, Kazimierzowski, Radziwiłłowski i Błękitny. Zarysy historyczno-obyczajowe*. Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin: Księgarnia św. Wojciecha, 1925.
- Kręglewska-Foksowicz, Ewa. *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1982.
- Kręglewska-Foksowicz, Ewa. „Mecenat dworski i mieszczański w Lesznie w XVII i XVIII w.” W: *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice, listopad 1981*, 75–92. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.
- Kręglewska-Foksowicz, Ewa. „Problemy konserwatorskie odbudowy i adaptacji zamku w Rydzynie”. *Ochrona Zabytków* 27, nr 4 (1974): 255–267.
- Kręglewska-Foksowicz, Ewa. *Rydzyna. Urbanistyka i zabytki*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969.
- Kręglewska-Foksowicz, Ewa. *Sztuka Leszna do początków XX wieku. Studium historyczne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1982.

- Kreglewska-Foksowicz, Ewa. „Wielkopolskie rezydencje w 1. połowie XVIII w.” W: *Sztuka 1. połowy XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Rzeszów, listopad 1978*, 151–170. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.
- Kreglewska-Foksowicz, Ewa. „Ze studiów nad sztuką Wielkopolski w czasach Jana III”. *Studia Wilanowskie* 2 (1977): 88–111.
- Kreglewska-Foksowicz, Ewa, Eugeniusz Linette, Janusz Powidzki, i Aniela Sławska. „Sztuka baroku w Wielkopolsce”. *Biuletyn Historii Sztuki* 20, nr 1 (1958): 49–101.
- Kusztelski, Andrzej. „Twórczość Pompeo Ferrariego. Rewizja stanu badań i nowe ustalenia”. W: *Sztuka 1. połowy XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Rzeszów, listopad 1978*, 137–150. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.
- Kwaśny, Marek. „Georg Wilhelm Joseph Neunhertz”. W: *Barokowi malarze i rzeźbiarze w dawnym opactwie Augustianów w Żaganiu*, redakcja Andrzej Kozieł, Artur Kolbiarz, Marek Kwaśny, Małgorzata Macura, Marcin Szela, 83–121. Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, 2015.
- Lepka, Edmund. *Od Opola Przemieńskiego do włoszakowickiej gminy. Zarys Monograficzny*. Włoszakowice: Gminny Ośrodek Kultury we Włoszakowicach, 2002.
- Löffler, Fritz. *Das alte Dresden. Geschichte seiner Bauten*. Leipzig: Sachsenverlag, 1982.
- Luh, Jürgen. „Vom Pagen zum Premierminister. Graf Heinrich von Brühl (1700–1763) und die Gunst der sächsisch-polnischen Kurfürsten und Könige August II. und August III.” W: *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit*, redakcja Michael Kaiser, Andreas Pečar, 121–135. Berlin: Duncker & Humblot, 2003.
- Łoza, Stanisław. *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954.
- Łyczak, Bartłomiej. „Nieznany epizod z życia architekta Pompea Ferrariego, związany z odbudową Torunia po oblężeniu 1703 roku”. *Sztuka i Kultura* 2 (2014): 81–106.
- Madej, Grzegorz. „Bielscy książęta Sułkowscy i ich kolekcje w Matzleinsdorf i Feistritz am Wechsel”. W: *Dům, palác a zámek v hmotné kultuře Slezska / Dom, palác i zamek w kulturze materialnej Śląska*, redakcja Radim Jež, David Pindur, 380–402. Český Těšín: Muzeum těšínska, 2018.
- Madej, Grzegorz. *Bielska linia książęcego rodu Sułkowskich (1786–1918)*. Bielsko-Biała: Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej, 2018.
- Madej, Grzegorz. „Cyborium z fundacji księcia Aleksandra Józefa Sułkowskiego dla kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Mikołaja w Bielsku na Śląsku Cieszyńskim z roku 1760”. *Zeszyty Sułkowskich* 1 (2012): 25–48.
- Madej, Grzegorz. *Historia miśnieńskiego serwisu Aleksandra Józefa Sułkowskiego i jego dzieje na zamku w Bielsku*. Bielsko-Biała: Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej, 2025.
- Malarstwo barokowe na Śląsku*. Redakcja Andrzej Kozieł. Wrocław: Via Nova, 2017.
- Mieleszko, Jadwiga. *Pałac Czapskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.
- Moliński, Zdzisław. *Zamek w Rydzynie*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Omega, 1997.
- Morawski, Kazimierz Marian. „Upadek Sułkowskiego”. W: Kazimierz Morawski, *Ze studiów nad epoką saską*, 38–45. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1913.
- Mrozowski, Przemysław. „Leszczyńscy – ród królowej Marii. Les ancêtres de la reine Marie Leszczyńska”. W: *Wersal Marii Leszczyńskiej. Sztuka dworska we Francji XVIII wieku. Le Versailles de Marie Leszczyńska. L'art à la cour de France au XVIIIe siècle*, redakcja Przemysław Mrozowski, 17–31. Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2013.
- Mysł arikańska w Polsce XVII wieku. Antologia tekstów*. Redakcja Zbigniew Ogonowski, Tadeusz Włodarczyk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- Nestorow, Rafał. „Dessieur Jean Baptiste”. W: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, redakcja Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, 111–114. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Nestorow, Rafał. „«Magna pompa et splendido aparatu». Ceremonia pogrzebowa Adama Mikołaja Sieniawskiego we Lwowie i Brzeżanach w r. 1726”. W: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, redakcja Andrzej Betlej et al., 225–241. Kraków: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki UJ, 2006.
- Nestorow, Rafał. *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Nestorow, Rafał. „Wilanowski epizod Johanna Georga Plerscha w świetle nieznanych materiałów archiwalnych”. *Studia Wilanowskie* 18 (2011): 62–75.
- Nestorow, Rafał, i Jakub Sito. *Rezydencja i dobra wilanowskie w świetle materiałów archiwalnych z biblioteki Czartoryskich w Krakowie (RKPS 11318 i 11358)*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2010.
- Ostaszewski, Józef. *Z dziejów mławskiego Mazowsza*. Mława: Nakład autora, 1934.
- Ostrowska-Kęłbowska, Zofia. *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- Ostrowski, Jan. „Pałac Augusta Mocnego w Kargowej”. *Biuletyn Historii Sztuki* 43, nr 1 (1981): 295–302.
- Pajzderski, Nikodem. „Zamek w Rydzynie”. *Architektura i Budownictwo* 3, nr 6 (1927): 163–181.
- Perlakowski, Adam. „Aleksander Józef Sułkowski jako dowódca saskiego korpusu wsparcia w wojnie austriacko-tureckiej w 1737 roku”. W: *W służbie obcych monarchów i państw. Mechanizmy karier obcokrajowców*

- w armiach oraz administracji państwowej, redakcja Tomasz Ciesielski, 145–162. Warszawa: DiG, 2015.
- Perłakowski, Adam. „Aleksander Józef Sułkowski – u źródeł potęgi rodu”. W: *Zapomniani księżęta? Sułkowscy w XVIII–XX wieku*, redakcja Dariusz Nawrot, Grzegorz Madej, 13–27. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Perłakowski, Adam. *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*. Kraków: Historia Iagellonica, 2013.
- Perłakowski, Adam. „Oczywiste bezprawie: cesarski Franz Philipp von Sternberg wobec porwania i uwięzienia Aleksandra Józefa Sułkowskiego w latach 1759–1760 – uwagi wstępne”. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* 31, nr 3 (2025): 221–232.
- Perłakowski, Adam, i Michał Zwierzykowski. „Aleksander Józef Sułkowski”. W: *Polski słownik biograficzny*, t. 45, z. 4, 519–528. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2008.
- Philipp, Albrecht. *Sulkowski und Brühl und die Entstehung des Premierministeramtes in Kursachsen*. Dresden: W. und B.v. Baensch, 1920.
- Piątkiewicz-Dereniowa, Maria. *Porcelana miśnieńska w zbiorach wawelskich*, t. 1–2. Kraków: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, 1983.
- Pietsch, Ulrich. „Die Porzellansammlung des Grafen von Bruhl”. W: *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, redakcja Tomasz Torbus, 237–246. Leipzig: Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig Geisteswissenschaftliches Zentrum, 2014.
- Polak, Jerzy. „Inwentarz zamku bielskiego z 1786 roku”. W: *Z badań nad dziejami Bielska-Białej od XIII do XX wieku*, redakcja Jerzy Polak, 11–29. Bielsko-Biała: Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Miejskiego, 2007.
- Preibisz, Leon. *Zamek i klucz rydzyski*. Rydzyna: Nakładem Fundacji Sułkowskich, 1938.
- Putkowska, Jolanta. „Pałac Kazimierzowski”. W: *Ars et Educatio. Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, redakcja Jerzy Miziołek, 205–215. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2003.
- Rozpędowski, Jerzy. „Zamek w Bielsku”. *Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej* 36, nr 4 (1960): 56–74.
- Rückert, Rainer. *Meissener Porzellan 1710–1810*. München: Hirmer Verlag, 1966.
- Saratowicz, Anna. *Pałac Przebendowskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Sito, Jakub. „August Mocny, August III i ich ministrowie – promotorami architektury i sztuki w osiemnastowiecznej Warszawie”. W: *Johann Sebastian Bach. Muzyk i uczoney*, redakcja Christoph Wolf, 682–700. Warszawa: Lokomobila, 2011.
- Sito, Jakub. „Georg Wilhelm Neunhertz w Rzeczypospolitej”. W: *Willmann i inni. Malarstwo, rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wieku*, redakcja Andrzej Koziół, Beata Lejman, 228–238. Wrocław: Via Nova, 2002.
- Sito, Jakub. „Ołtarz główny kościoła w Piasecznie – fundacja królewskiego faworyta”. W: *Poza Warszawą, t. 1: Arcydziela plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, redakcja Michał Wardzyński, 192–195. Warszawa: Mazowiecki Instytut Kultury, 2018.
- Sito, Jakub. *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2013.
- Smith, Gil R. „Pompeo Ferrari. A Disciple of Carlo Fontana in Poland”. W: *An Architectural Progress in the Renaissance and Baroque Sojourns in and out of Italy. Essays in architectural history presented to Hellmut Hager on His sixty-sixth birthday*, redakcja Henry A. Millon, Susan C. Scott, 764–799. University Park, Pa.: Pennsylvania State University, Department of Art History, 1992.
- Sonntag, Katarzyna. „Malowidła freskowe Georga Wilhelma Josepha Neunhertza w Neuzelle”. *Dziela i Interpretacje. Rocznik Studentów Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego* 15 (2018): 38–55.
- Stanisław Leszczyński: *aventurier, philosophe et mécène des Lumières*. Opracowanie Anne Muratori-Philip. Paris: R. Laffont, 2005.
- Stanisław Leszczyński. *Król Polski, księciem Lotaryngii. Wystawa w Zamku Królewskim w Warszawie, 25 kwietnia – 10 lipca 2005 roku*. Warszawa: Arx Regia, 2005.
- Staszewski, Jacek. *August III Sas*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989.
- Tomaszewski, Mikołaj. *Awanturnik i koneser sztuki. Tomasz Czapskiego żywot i sprawy*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2023.
- Torbus, Tomasz. „«Amuse le roi»”, czyli kategoria «pałaców tranzytowych» – założenia budowlane hrabiego Henryka von Brühla w Brodach i Nischwitz”. W: *Praxis sine Theoria. Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Adama Malkiewicza. W 140-lecie powstania pierwszej katedry historii sztuki na ziemiach polskich*, redakcja Andrzej Betlej, Agata Dworzak, 189–199. Kraków: Wydawnictwo Zamku Królewskiego na Wawelu, 2022.
- Torbus, Tomasz. „Baustiftungen Heinrich Graf von Brühls in Sachsen am Beispiel Nischwitz und Pforten (Brody)”. W: *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa. Akten der internationalen Tagung zum 250. Todesjahr. Staatliche Kunstsammlungen Dresden, 13.–14. März 2014, und Bibliotheca Hertziana – Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte Rom, 20.–21. März 2014*, redakcja Ute Christina Koch, Cristina Ruggero, 164–174. Dresden: Michael Sandstein Verlag, 2017.
- Torbus, Tomasz. „Für wen baute Heinrich Graf Brühl die Residenzen Pforten (Brody) und Nischwitz?” W: *Stadtfluchten / Ucieczki z miasta*, redakcja

- Małgorzata Omilanowska, Beate Störtkuuhl, Birte Pusback, 55–66. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2011.
- Torbus, Tomasz. „Kargowa”. W: *Wspólne dziedzictwo polsko-saskie. Polonica w zbiorach rysunków architektonicznych z XVIII w. w Dreźnie*, redakcja Jakub Sito, Paweł Migasiewicz, 801–829, t. 1–3. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Zamek Królewski w Warszawie, 2025.
- Torbus, Tomasz. „Pforten (Brody) in der Niederlausitz – ein Schloss für den König und eine Idealstadt des Grafen Brühl”. W: *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, redakcja Tomasz Torbus, Markus Hörsch, 73–83. Ostfildern: Thorbecke, 2014.
- Torbus, Tomasz. „Sułkowski und Brühl und der Baubetrieb in Warschau unter August III”. W: *Friedrich der Große und Graf Brühl (Geschichte einer Feindschaft)*, redakcja Simone Neuhäuser, 77–85. Cottbus: Stiftung Fürst Pückler Museum Park und Schloß Branitz, 2012.
- Urban, Maciej. *Barokowej Rydzyny przypadki*. Leszno: Miejska Biblioteka Publiczna w Lesznie, 2024.
- Urban, Maciej, i Magdalena Musik-Moskal. „Pałac Sułkowskich w Lesznie. Historia, odkrywanie wartości, konserwacja”. W: *Leszczyńscy i Sułkowscy w XVI–XVIII wieku. Sztuka – Kultura – Konserwacja*, redakcja Alina Barczyk, Tadeusz Bernatowicz, 197–217. Leszno–Łódź: Uniwersytet Łódzki, 2023.
- Weber, Julia. *Meißener Porzellan mit Dekoren nach ostasiatischen Vorbildern. Stiftung Ernst Schneider in Schloss Lustheim*. München: Hirmer Verlag, 2013.
- Wiliński, Stanisław. „Karol Marcin Frantz, architekt króla polskiego, budowniczym kościoła w Rokitnie”. *Przegląd Zachodni* 3, nr 11–12 (1947): 992.
- Wrabec, Jan. *Architektoniczny język Dientzenhoferów czeskich na Śląsku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.
- Zapomniani książęta? Sułkowscy w XVIII–XX wieku*. Redakcja Dariusz Nawrot, Grzegorz Madej. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Zwierzycowski, Michał. „Z badań nad gospodarczymi podstawami mecenatu Aleksandra Józefa Sułkowskiego”. W: *Sułkowscy – życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowscy – życie i dzieło”, Zamek w Rydzynie, 23–26 września 1998*, redakcja Zdzisław Moliński, 43–55. Rydzyna–Leszno: Zamek SIMP, 1999.

BIOGRAPHICAL NOTE

Tomasz Torbus (b. 1961 in Warsaw) is a historian of art, full professor since 2021. He studied Art History at the University of Warsaw in 1980–1981, and having been expelled from it during the martial law, he continued his studies at the University of Hamburg. In the period 1997–2000 he worked at the Herder Institute in Marburg, in 2000–2011 at the Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO) in Leipzig, and since 2010 at the Institute of Art History of the University of Gdańsk. His doctoral dissertation, written in 1997, focused on the castles of the Teutonic Order; his postdoctoral degree (*habilitacja*) was granted based on a study on royal residences of the Jagiellon dynasty in Poland and Lithuania ca.1500, and his professorial book concerned the fortunes of urban and palatial architecture in Central Europe in the light of politics issues of the 19th to 21st centuries. During many research projects, concerning court culture of Central and Eastern Europe in the early-modern period, he focused, among others, on the foundations of Heinrich, Count von Brühl.

NOTA BIOGRAFICZA

Tomasz Torbus (ur. w 1961 w Warszawie), historyk sztuki, od 2021 r. profesor tytularny. Studiował historię sztuki na Uniwersytecie Warszawskim 1980–1981, a po usunięciu ze studiów w czasie stanu wojennego kontynuował je na uniwersytecie w Hamburgu. W latach 1997–2000 pracował w Instytucie Herdera w Marburgu, 2000–2011 w Lipskim Centrum Humanistycznym GWZO i od 2010 r. w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego. Napisał doktorat na temat zamków krzyżackich (1997), obronił habilitację na podstawie rozprawy o rezydencjach królewskich Jagiellonów w Polsce i na Litwie około 1500 r., a książkę profesorską o losach architektury środkowoeuropejskich miast i rezydencji w aspekcie politycznym (XIX–XXI w.) wydał w 2019 r. Brał udział w wielu projektach badawczych, m.in. w projekcie o kulturze dworskiej w nowożytnej Europie Środkowo-Wschodniej, w którym zajmował się m.in. fundacjami Henryka Brühla.